

ילדות על גדות הוויסלה

[הישרדות, ניסים וניצחון]

[1939-1945]

ילדות על גדות הוויסלה

מיין שטעטעלע בעלז

אַז איך טו מיר דערמאָנען
מייןע קינדערשע יאָרן,
פונקט ווי אין אַ חלום
זעט דאָס מיר אויס.
ווי זעט אויס דאָס הייזעלע,
וואָס האָט אַמאָל געגלאַנצט,
צי וואַקסט נאָך דאָס ביימעלע,
וואָס איך האָב פֿאַרפֿלאַנצט?

רעפֿ:

אוי, אוי אוי בעלז, מיין שטעטעלע בעלז,
מיין היימעלע, וווּ איך האָב
מייןע קינדערשע יאָרן פֿאַרבראַכט.
בעלז, מיין שטעטעלע בעלז,
אין אַרעמען שטיבעלע,
מיט אַלע קינדערלעך דאָרט געלאַכט.
אוי, יעדן שבת פֿלעג איך לויפֿן
מיט אַלע יינגעלעך צוגלייך
צו זיצן אונטער דעם גרינעם ביימעלע,
לייענען ביי דעם טייך,
אוי אוי אוי בעלז,
מיין שטעטעלע בעלז,

מיין היימעלע וווּ כ' האָב געהאַט
די שיינע חלומות אַ סך.

דאָס שטיבל איז אַלט,
באַוואַקסן מיט מאָך
דאָס שטיבל איז אַלט,
אין פֿענצטער קיין גלאַז
דאָס שטיבל איז אַלט,
צעבויגן די ווענט,
איך וואָלט שוין זיכער
דאָס ווידער ניט דערקענט

ראחוב – אננופול היתה עיירה יהודית טיפוסית שמאז קיומה, במשך מאות שנים, היו היהודים כ – 80% מתושביה. העיירה נמצאת 76 ק"מ דרומית מערבית ללובלין ושייכת לנפת לובלין. במרחק 28 ק"מ על ציר זה נמצאת העיר קרשניק ושם תחנת הרכבת הקרובה ביותר.

העיירה בנויה למעשה משני כפרים, משני צידי הנהר, שהיו לאחד. ראחוב היה השם השגור יותר, כשהשתמשו בו אנשים ידעו שהכוונה לעיר בו נערך שוק מדי שבוע, ואכן היה זה שוק גדול שמשך אליו סוחרים מכל האזור והתקיים בכיכר המרכזית של העיירה. כיכר זו נדמתה לי בילדותי כמרכז העולם כולו ונראה היה שכל אוצרות תבל, כל מה שאי פעם תחפוץ תוכל למצוא ביום השוק בכיכר של ראחוב. שמה השני של העיירה הוא אננופול ומקור השם לא ידוע. האגדות מספרות שאחת ממשפחות האצולה הקימה במקום כנסייה על שם אנה הקדושה ומכאן השם אננופול אך הוא היה נפוץ פחות.

בתי העיירה היו נמוכים ובנויים אבן ובהם גרו תושביה שהתפרנסו ממסחר או ממלאכת כפיים כמו סנדלרות וחייטות. העיירה האפורה היתה מוצפת מים, בוץ ושלג בחורף ולהטה בשמש בימי החמה בקיץ. לב העיירה, מקום שכל הדרכים הלכו אליו, היה השוק הרבוע והגדול שהתמלא חיים בעיקר בימי חמישי, ימי היריד. כולם היו מגיעים לשוק גם בקור של 20 – 25 מעלות מתחת לאפס שכן זו היתה ההזדמנות להתפרנס, להיפגש ולהחליף דעות גם עם אלה שבאו מחוץ לעיירה. אפשר היה להגיע לראחוב באוטובוס אך זה היה יקר מדי ורוב היהודים העדיפו את העגלה הרתומה לסוס. העיירה היתה מוארת בכמה פנסים תלויים על עמודים והיו תכניות לחבר את העיירה הקטנה לחשמל, לרשת הרכבות ולספק לה מים זורמים אך אלה נגדעו באיבם עם פרוץ המלחמה.

העיירה היתה עולם ומלואו, מוישלה ונטעלה שואבי המים הידועים של העיירה חילקו את הנוזל היקר משתי חביות על גבי עגלה רתומה לסוס. לא היתה זו מלאכה קלה כיוון שהבארות שבתוך העיירה מימיהם היו מלוחים והמים ה"טובים" היו "למטה" במורד שמחוץ לעיירה. ומכאן שכשיורדים בחביות ריקות אל הבאר הדרך קלה ונוחה אך כשהחביות מלאות וגדושות בנוזל היקר היו צריכים להיאבק בעלייה הקשה והחלקלקה. ולא אחת נפלו שם הסוסים והיה צריך להורגם. בחורף, המים שעל שפמו של מחלק המים היו קופאים ומתערבבים בכפור שעל הדרך ובנזלת שדלפה מחוטמו. אלה שלא

יכלו להרשות לעצמם לקנות מים היו הולכים בעצמם לנהר עם שני דליים תלויים ממוט ארוך שהיה נישא על כתפיהם ואיכות המים ההם לא היתה ידועה. את המים הטובים היו שואבים מבאר שבחלקתו של רוזנברג, הוא יעקב לייב רוזנברג, בעל האחוז העשיר שהוא עצמו ירש אדמות רבות והיה עשיר ומכובד בעיירה אבל ידע גם לדאוג לרווחת היהודים בה. בכספו תמך בישיבה ועזר לעניים ולנזקקים וכציוני, חלומו היה להעביר את כל העיירה, כאיש אחד, לארץ ישראל ומשלא נסתייע בעדו הקצה חלק מאדמתו למגורים וקרא למקום "פלשתינקה" כלומר – פלשתינה הקטנה, וחיכה לשעת הכושר לעלות את כולם לארץ. נוסף לעושרו ברכוש, שדות ואדמה נמצאו בשלהי שנות העשרים באדמותיו פוספוריטים ואלה הכניסו כסף רב וגם היו למקור תעסוקה לרבים עוד לפני המלחמה.

והיו שמצאו מקור פרנסה אחר. למשל, היו בינינו שני אחים, אחד מהם עיוור, שמקצועם היה קיבוץ נדבות והם שכללו את המקצוע ומצאו בו את פרנסתם בכבוד. אני זוכר שהם היו נוסעים יחד לעיירות אחרות לשבוע, שבועיים או יותר מקבצים נדבות וחוזרים עם שללם. כנראה הצליחו יפה בעסקים אלה שכן בנו להם בית גדול ויפה לא רחוק מביתנו.

בגלל בקתות העץ הקטנות והבישול באש פתוחה היו פורצות שרפות לעתים קרובות ופעמון גדול נישא בידי רצים ברחובות העיירה היה מבשר על מקום האש כך שכולם יכלו להתגייס לכבותה.

כיון שרוב אנשי העיירה היו יהודים התנהלו החיים היהודיים כסדרם, היו שני בתי כנסת ובית ספר וגן ילדים "תרבות" בעלי הזיקה הציונית. היה הרופא מקומי, ודואר מקומי, בית ספר כללי ורשת חינוך יהודית לבנים ובנות, היה בית דין רבני וסמכותו היתה ידועה אף בין הלא יהודים והיו מגוון פעולות סעד שכן היו בעיירה עניים רבים. בסופי השבוע היתה העיירה מתעוררת לתוך פעילות של פוליטיקה, זמרה ותרבות. לאחר סעודת הערב היו צעירים, מבוגרים וקשישים מטיילים הלך ושוב על הכביש לאור נרות השבת שבהקו מכל חלון. מועדונים שונים פתחו את שעריהם, מי לויכוח, מי לחוג דרמה ומי לערבי זמרה או ריקוד. וחברי האיגוד המקצועי היו נפגשים גם הם בלילות שבת לאחר סעודת הערב.

למעשה כולם הכירו את כולם ורוב האנשים היו קשורים לכולם בקשרי משפחה קרובים או רחוקים ובסך הכל הרגשנו כעין משפחה מורחבת, שותפים למקום ולגורל.

לתוך המציאות הזאת נולדתי ב – 6.6.1930.

נהר הוויסלה הגדול ליווה אותי לאורך כל ילדותי. גרנו כמה מאות מטרים מהנהר והוא משולב בכל זיכרונותי.

כילדים שיחקנו על שפת הנהר והכרנו אותו על כל תהפוכותיו בקיץ ובחורף. גדות הנהר, הצמחייה, עופות המים, סוגי הסירות ששטו עליו, חום המים, גשר העץ שנבנה בסוף מלחמת העולם הראשונה, ריח הנהר, צבעיו המשתנים, והחלומות הקשורים בספינת הקיטור שעברה אצלנו פעם בשבוע בדרכה לוורשה הרחוקה. המשחקים ששיחקנו והמראות שחווינו קשורים, איכשהו, בנהר.

כל שנה באביב, עם הפשרת השלגים, היתה סכנה שהגשר שעל הוויסלה יתמוטט וזה תמיד היה האירוע הגדול של השנה, נושא לשיחות, לזיכרונות ותחזיות. "אם המים לא גאו הרבה הספיקו הקורות שלפני עמודי הגשר לפורר את הגושים המסתערים ולהגן על הגשר, אבל אם גאו מאד המים בנהר, התרוממו גושי הקרח גלשו בכוח אדיר בין עמודיו ומוטטו אותם ולא פעם התמוטט וצנח חלק מהגשר וצף עם הזרם". גם באופן מעשי הנהר תמיד היה שם כי אבא עסק במסחר בדגים קנה אותם מהדייגים ומכר אותם הלאה. זו היתה פרנסתו בצורה זו גם הכיר הרבה אנשים והיה בקשר הדוק גם עם כאלה שאינם יהודים ובדיעבד חלק מהם עזרו לנו.

על הנהר כתב אלעזר גולדנר: מתוך הספר "ראחוב-אננופול. פרקי עדות וזיכרון". "בימי הקיץ הלוהטים כאשר השמש היתה מלבנת את אבני הבזלת של הכביש ואת החולות של השדות שמסביב ובבקתות הקטנות והצרות שרר חום מחניק עד כדי חוסר אוויר לנשימה חשו רובם של יהודי העיירה אל הוויסלה, כדי לרחוץ במי הנהר הצוננים ולנקות מגופם את הזיעה שנספגה בו במשך שבוע שלם של עמל וטורח. בימי הקיץ היה ה"מקווה" מלא ריח של עובש ובנוסף לכך עלתה הנאת הטבילה בכסף. ואילו הוויסלה היתה "אזור חופשי" וכל מי שליבו חפץ יכול להנות באורח חופשי לחלוטין מהמים הצוננים מבלי שתענוג זה יעלה לו פרוטה אחת.... את הדרך שאורכה פרסה אחת היו עושים בצעד של טיול הלך וחזור... כשהולכים בסך ומשוחחים חולף הזמן במהירות הבזק ומגיעים מיד אל מקום הרחצה".

נולדתי למשפחה מורחבת טובה וגדולה. אבא – משה יליד 1900, אמא – דינה ילידת 1905, אני הבכור יליד 1930, אחותי, אסתר ילידת 1933 ואחי התינוק קופל יליד 1940 היינו משפחה דתית בעיקר בגלל סבתא שהיתה דמות משמעותית לכולנו. גרנו בבית גדול מעין וילה, כולנו. אני הבכור, אחותי, אסתר, שצעירה ממני בשלוש שנים וקופל התינוק הקטן. ואיתנו גם הדודה שפרה (אחות אבא) האלמנה עם שתי בנותיה.

סבתא פייגה, מצד אבא, היתה אישיות משל עצמה ואישה מרשימה ביותר. אני זוכר אותה כדמות רזה ודתית מגולחת ראש, תמיד עם מטפחת ומרכזת סביבה את כל המשפחה. היא היתה אלמנה שגידלה לבדה את ילדיה ואבא היה הצעיר בבנים. לסבתא היתה מסעדה. וכמובן מסעדה יהודית כשרה אבל בימי היריד, בימי חמישי, כשהיו באים סוחרים מהאזור היו ביניהם גם הרבה נוצרים וכולם באו לאכול במסעדה שלה כשהאוכל מורכב מתפריט ובו הרבה דגים. היתה זו מסעדה ידועה למדי וסבתא משלה בה ביד רמה. אני זוכר את אמא עוזרת לסבתא במסעדה ואני עצמי מסתובב סביבה, עוזר אם צריך ומאד קשור אליה כנראה בשל אישיותה המיוחדת. מהסיפורים אני יודע שסבא, בעלה, היה סוחר בעורות ופעם כשחזר מנסיעה שדדו ורצחו אותו בדרך. כל ילדיה גרו באזור: פסת, נחמן, יחיאל ומשה (אבא) וכן שתי בנות, וכמובן בני/בנות הזוג וילדיהם.

גם האחות הקטנה – אסתר (אייד'ה) זוכרת את סבתא. לסבתא, פייגה, היתה מסעדה והיא היתה בעלת הבית, המבשלת, והשליטה בממלכה שלה - המסעדה עוד מזמן מלחמת העולם הראשונה. היא אהבה לבשל ולימדה גם את אבא. החיים לימדו אותה להיות חכמה וחרוצה והאנשים שהגיעו למסעדה במשך המלחמה, אלה שברחו, ידעו שאפשר לברוח לשם. ולאכול. אני זוכרת שלפני המלחמה. בשבתות בקיץ היה מנהג שאנחנו הילדים לקחנו שמיכות וישנו לפעמים על השמיכות לפני הבית בחוץ אני זוכרת את זה כחוויה מאד נעימה. ואנחנו נהנינו מכך.

אני זוכרת את הבית שלנו, הוא היה גדול. בכניסה חדר גדול, תנור, שולחן כסאות. אחר כך חדר אוכל שם אכלנו בימי שישי מרק עוף וארוחות שבת מסורתיות. לידו חדר שינה לכולנו וגם לאח הקטן קופל. והיה גם חדר לדודה ולשתי הבנות שלה. אצל היהודים היה נהוג שאם הסבתא הזדקנה היא היתה מצטרפת למשפחה. אז גם סבתא גרה איתנו והבית היה מחולק בין כולם.

מגיל 6-7 הלכתי אחרי אבא לכל מקום כמו זנב, אולי כי הייתי הבכור, אולי כי אבא היה אישיות חזקה אשר נסכה בי בטחון ואולי כי פשוט אהבתי לעבוד, מכל מקום איפה שאבא היה – הייתי גם אני. כך הכרתי את עולם המסחר בדגים, איך להתבונן בדגים, להתמקח, לקנות ואחר כך למכור. הייתי ילד ושתייתי בצמא כל מילה שנאמרה שם בין הדייגים והסוחרים. אחרי שבחרנו וקנינו את הדגים יצאנו למכור אותם ושוב שמתני לב לכל פרט ושם גם הכרתי אנשים רבים גם יהודים וגם שאינם יהודים.

באופן טבעי כולנו נשמנו דגים, חשבנו דגים, ואכלנו דגים כל היום כבר מארוחת בוקר. סבתא כבעלת מסעדה התמחתה במאכלי דגים ביחוד כשהיו לה מהם בשפע שכזה, ואנחנו נהנינו ממעשי ידיה.

עד המלחמה הספקתי עוד ללכת לבית ספר ממשלתי שהיה כמובן נוצרי ואשר למדו בו יהודים ונוצרים יחד. אני לא זוכר שום בעיה עם ילדי הגויים, היינו ילדים ולמדנו ושיחקנו יחד. אחר הצהריים הלכתי לחדר שם לימד הדוד, מצד אמא, כך שגם בגילי הצעיר יכולתי כבר לכתוב ולדבר אידיש. אפשר לומר שהיתה לי ילדות רגילה וטובה. כך חייתי לי בתוך העולם הזה, העולם הקטן והפשוט שלי, העולם המובן מאליו, העולם שהכרתי בו את כולם, שהכירו אותי, עולם שחשבתי שכך היה תמיד וכך גם יהיה תמיד.

אלו היו החיים עד 1939.

הסימן הראשון שהעולם שלנו, הברור והידוע, משתנה היה שהפסקנו ללכת לבית הספר. פשוט הודיעו לנו שאין יותר בית ספר. הילדים הנוצרים צעקו לעברינו "ג'יד", פרחחים ברחוב גילחו זקנים של יהודים ונאלצנו לענוד טלאי צהוב אבל חוץ מזה החיים נמשכו כרגיל עוד כשנה.

בשנה זו גם נפלה פצצה ראשונה בעיירה, וידענו שיש מלחמה אבל לא חשבנו שתגיע אלינו ובגירוש אף אחד לא חשד. ומשהו נוסף שקרה לפתע הגיעו יהודים זרים, פליטים מעיירות אחרות, שהארגונים היהודיים דאגו לפזר אותם במקומות שהמלחמה עדיין לא הגיעה לשם. כילד בעיירה קטנה זה היה מוזר ובכלל לא ברור ומלים כמו גטו, גרוש, מלחמה נזרקו לחלל ואנשים זרים התחילו להסתובב במקום. גם אלינו הגיע מישהו ואני זוכר אותו הוא היה יהודי עם זקן שהגיע מקאליש, שהיתה עיירה מרוחקת מאיתנו, הוא לא ישן אצלנו, רק אכל ארוחות צהריים ובין השאר הוא דיבר, הוא סיפר על המלחמה אבל, כאמור, לא חשבנו שזה כל כך חמור ובטח לא חשבנו שזה יגיע אלינו.

למעשה עד שנת 1941 אבא עוד קנה ומכר דגים, הסתובב בין הדייגים והלקוחות וסבתא עוד בשלה במסעדה שלה. חשבנו לתומנו שאם זה כל מה שמלחמה מסמלת אז באמת זה לא נורא, אפשר לחיות כמעט כרגיל ובכל המצב החדש שנוצר אבא, שהיה הצעיר במשפחתו, נשא בנטל הפרנסה של כל האחים והיה נוסע בלילה עם סוס ועגלה לערים הקרובות לנסות לסחור ולהביא אוכל.

וכך כתב אבא בזיכרונותיו:

"המשכתי לעסוק בסחר בדגים כאשר הנסיעה בדרכים הלכה ונעשתה קשה ואילו פרנסת המשפחות היתה הכרחית (לאחי היו שבעה ילדים) לא נותרה לי ברירה אלא ליטול על עצמי את הסכנה של נסיעה בדרך בלילה לז'ליקוב ולהוביל קמח מהכפר....כשהייתי בדרכים אשתי לא היתה ישנה כל הלילה. הדבר היה קורה לעתים תכופות, כמעט כל שבוע. בני, שהיה אז נער קטן עדיין וכן בנו של אחי, היו מתלווים אלי תכופות בנסיעתנו. כך התנהלו העניינים פרק זמן מסוים, עד שהתנועה בדרכים נאסרה על היהודים לחלוטין. אני, עצמי, לא יצאתי לעבודה כיוון שהיודנראט פטר אותי על סמך כרטיס עבודה שניתן לי על ידי אותו דייג נוצרי, שעזרתי לו במלאכתו".

ב- 1941 הוקם הגטו ברחובות בהם גרו יהודים לפני כן כך, הוא הוקם כך שפשוט גידרו את השטח שנועד לנו. למזלנו לא "נעקרנו" מבתינו "רק" שאסור היה ליהודים להיות בקשר עם נוצרים מחוץ לעיר ללא רשיון מהגסטאפו. בשנה זו לקחו אותנו, את הילדים והצעירים, בני 10-11-12 לעבוד בפוספטים בשדות של רוזנברג שכמובן הולאמו. היינו צריכים להוציא את החול מלמטה ופשוט עבדנו שם. גם זה היה קצת מוזר שכן במקום ללמוד בבית ספר הלכנו לעבוד אבל כילדים זה לא היה כל כך נורא. וחוף מזה כולם עבדו אז גם אנחנו עבדנו.

שוב קיוונו שכך יהיה וכך נחזיק מעמד על סוף המלחמה אבל...
יום חמישי 15 באוקטובר 1942 היה יום החיסול של העיירה, סיום ילדותי ותחילתה של תקופה אפלה.

שלוש שנים חמישה נסים

מילים: מרדכי גבירטיג
לחן: מרדכי גבירטיג
תרגום/נוסח עברי: אברהם לוינסון

שִׁרְפָה, אַחִים, שִׁרְפָה!
עֲרַתְנוּ בּוֹעֵרָה פְּלֵה,
כִּה רוּחוֹת שְׁחָרוֹת יִסְעֲרוּ,
לְהַבּוֹת חֶרֶן יִבְעֲרוּ,
עַקְבוֹתֶיהָ לֹא נִשְׁאַרוּ,
הִיא עוֹלָה בְּאֵשׁ.

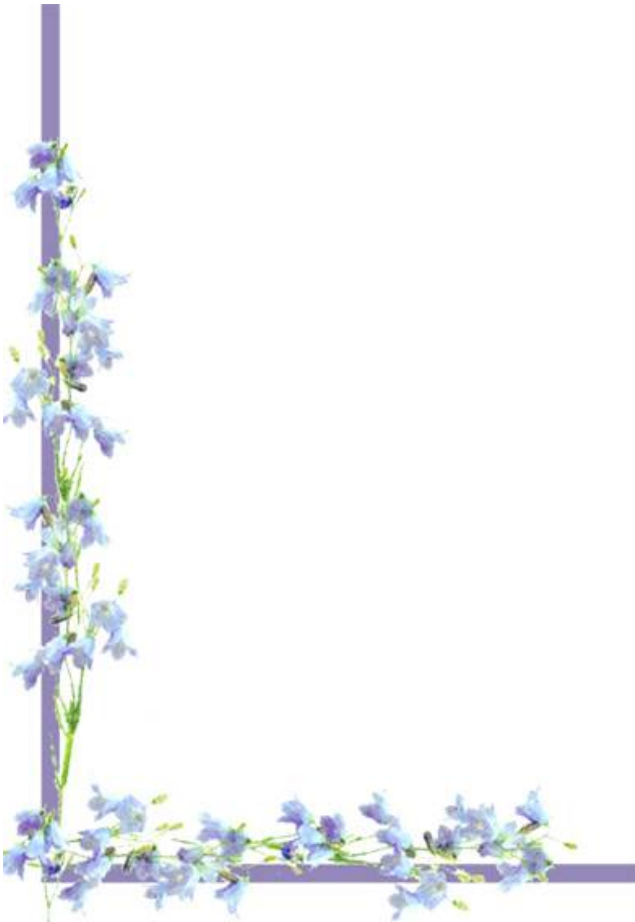
וְאַתֶּם חוֹבְקִים יְדֵים
בְּלִי הוֹשִׁיט עֲזָרָה,
בְּלִי כַּבּוֹת אֵת אֵשׁ הַלֵּהב,
אֵשׁ הָעִירָה.

שִׁרְפָה, אַחִים, שִׁרְפָה!
קְרוּבָה, חֵס וְחֵלִילָה, הַשְׁעָה,
כִּי הִלְקֵבוֹת יִתְמִידוּ,
אֵת כְּלָנוּ פֹה יִשְׁמִידוּ,
רַק שְׂרִידֵי קִירוֹת יַעֲיִדוּ
מֶה שְׂפֹה הָיָה.

וְאַתֶּם חוֹבְקִים יְדֵים
בְּלִי הוֹשִׁיט עֲזָרָה,
בְּלִי כַּבּוֹת אֵת אֵשׁ הַלֵּהב,
אֵשׁ הָעִירָה.

שִׁרְפָה, אַחִים, שִׁרְפָה!
רַק בְּיַדְכֶם בְּלֵבד הִיא הָעֲזָרָה.
חַיֵּשׁ הוֹשִׁיטוּ יָד אוֹהֶבֶת
וְהַצִּילוּ מִהַמָּוֶת,
בְּדַמְכֶם כַּבּוֹ שְׁלֵהֶבֶת,
חַיֵּשׁ כַּבּוֹ בְּדָם.

מִרְחוֹק אֵל תַּעֲמִדוּ,
כִּי הָאֵשׁ עוֹלָה.
אֵל נָא תִסְבְּקוּ יְדֵים,
הַשִּׁרְפָה גְּדוֹלָה!

השיר בשפת המקור (יידיש)

ס'ברענט, ברידער, עס ברענט
אוי אונדזער שטעטל געבעך ברענט,
בייזע ווינטן מיט ירגזון,
רייסן ברעכן און צעבלאָזן
שטאַרקער נאָך די ווילדע פֿלאַמען
אַלץ אַרום שוין ברענט!

און איר שטייט און קוקט אזוי זיך,
מיט פֿאַרלייגטע הענט
און איר שטייט און קוקט אזוי זיך,
אונדזער שטעטל ברענט.

ס'ברענט, ברידעלעך, ס'ברענט,
אוי אונדזער שטעטל געבעך ברענט,
ס'האַבן שוין די פֿייער צונגען,
ס'גאַנצע שטעטל איינגעשלונגען,
און די בייזע ווינטן הודזשען,
ס'גאַנצע שטעטל ברענט!

און איר שטייט...

ס'ברענט, ברידעלעך, ס'ברענט
אוי ס'קען חלילה קומען דער מאַמענט
אונדזער שטאָט מיט אונדז צוזאַמען,
זאָל אַוועק אין אַש און פֿלאַמען,
בלויבן זאָל ווי נאָך אַ שלאַכט,
נאָר פּוסטע שוואַרצע ווענט.

און איר שטייט...

ס' ברענט, ברידעלעך, ס'ברענט.
די הילף איז נאָר אין אייך אליין געווענדעט,
אויב דאָס שטעטל איז אייך טייער
נעמט די כלים לעשט דאָס פֿייער,
לעשט מיט אַייער אייגן בלוט,
באַווייסט אַז איר דאָס קענט.

שטייט נישט, ברידער, אַט אזוי זיך,
מיט פֿאַרלייגטע הענט!
שטייט נישט ברידער, לעשט דאָס פֿייער,
אונדזער שטעטל ברענט!

תרגום מילולי מיידיש

בוער, אחים, בוער
אוי עיירתנו הדלה בוערת
רוחות רעים בירגזון[?!]
משברים, מבעירים ומפיחים
ביתר עוז בשלהבות פרא
הכל מסביב כבר בוער
ואתם עומדים ומביטים לכם כך
בחיבוק ידיים
ואתם עומדים ומביטים לכם כך
כיצד עיירתנו בוערת

בוער, אחים, בוער
יכול חלילה לבוא הרגע
כי העיירה עימנו יחד
תכלה באפר ולהבות
יישארו כלאחר קרב
רק קירות שחורים ושוממים
ואתם...

בוער, אחים, בוער
אוי, עיירתנו הדלה בוערת
ואם העיירה יקרה לכם
קחו כלים וכבו את האש
כבו בדמכם אתם
הראו את אשר אתם יכולים
אל תעמדו אחים לכם כך
בחיבוק ידיים
אל תעמדו, כבו את האש
כי עיירתנו בוערת

ביום חמישי 15 באוקטובר 1942 הגיעו אנשי האס.אס. לעיירה בליווי אוקראינים מהאזור וציוו על כל הגברים בגילאי 16-60 להגיע לכיכר העיר. בלית ברירה אבא הלך איתם. התברר שהם לקחו כמה מאות מהם למחנה העבודה, ינישוב, ואבא ביניהם. מחנה העבודה ינישוב נמצא כשישה קילומטר במעלה הוויסלה. גדת הנהר המישורית היא מוקד להצפות חוזרות ונשנות של הנהר ועל כן החלו הפולנים לשפוך סוללת מגן עוד לפני המלחמה והעסיקו לשם כך אסירים מקומיים. עם פרוץ המלחמה התרוקן המחנה מאסיריו והגרמנים ניצלוהו למחנה עבודה עבור תושבי האזור היהודיים. אסתר זוכרת, ומספרת :

" הגרמנים נכנסו לעיר שלנו ופוצצו את הגשר שהיה בינינו לבין העיר השניה. על נהר הוויסלה. אני זוכרת את הרגע בו הם פוצצו את הגשר. שיחקתי עם ילדים במרתף שלנו בו שמרנו את הבשר בתוך קרח כי לא היו מקררים ואני שיחקתי עם הילדים שם. ליד מיכל הקרח וכילדה צעירה עוד לא הבנתי מה משמעות האירוע. "

למחרת, יום שישי בבוקר, הצטוו הנשים והילדים להתאסף ולהתחיל ללכת אל תחנת הרכבת שבקרשניק, מרחק 28 ק"מ. אמא כבר ניחשה שזהו גירוש ואמרה לי ולאחותי ללכת לנוצרי אחד שאבא הכיר בתקווה שירחם עלינו. הגענו אליו אבל הוא פחד להחביא אותנו אז נכנסנו למשפחה אחרת והתחבאנו שם. התברר שאמא, עם קופל הקטן, באה להיפרד מאיתנו אל ביתו של הנוצרי הראשון וכיון שלא מצאה אותנו הצטרפה לאחיה ואחיותיה בדרכם לתחנת הרכבת בקרשניק. ומאז לא ראיתי אותם.

בשבת כשהשתרר שקט חזרנו לעיר אבל לא מצאנו אף אחד. שם, על הכביש ליד בית הכנסת, ראינו את גופתו של ילד חרש/אילם שהכרנו, נראה שהוא פשוט לא שמע את צו הגרוש ונורה על המקום. זו היתה הפעם הראשונה שנפגשנו עם המוות פנים אל פנים. אחותי התחילה לבכות ורק רצתה ללכת מהמקום הנורא הזה. היינו ילדים ורצינו להיות עם המשפחה וכיון שידענו לאן היו מועדות פניהם של אמא, הדודים, הדודות ויתר בני המשפחה הלכנו גם אנחנו, שני ילדים בני 12 ו-9, לכביש הראשי אננופול - קרשניק. נוצרי אחד לקח אותנו עם סוס ועגלה ושאל מי אתם ואני אמרתי שאני הנכד של פייגה מהמסעדה, הרי כולם הכירו אותה, ושאנחנו נוסעים לקרשניק. נכנסנו לעיר מאחור. זה היה בשבת ואני זוכר שירד גשם. הלכנו ישר לגטו ולבית הכנסת וראינו שם את בית הספר התיכון מלא בצעירים יהודים שרוכזו שם לפני שנשלחו הלאה, ולמולם, על הכביש הראשי ליד בית הכנסת הסתובבו הגרמנים. הבנו שמגרשים גם משם וחזרנו לעגלה שהביאה אותנו. פתאום תפס אותנו גרמני אחד

ושאל: מה אתם עושים פה היינו מבוהלים עד מוות ופשוט אמרנו את האמת. למרבה הפלא הוא עזב אותנו ועד היום לא ברור לי למה. הגשם המשיך לרדת ואנחנו התחבאנו בעגלה עד שהם הגיעו מהקניות שלהם ובקשנו לחזור איתם, למרות שהם פחדו לקחת אותנו הם השתכנעו כי שילמתי להם, חזרנו לאופוקה ומרוב פחד ישנו בחוץ בשדה. זה היה הנס הראשון.

אסתר מוסיפה ומספרת פרטים נוספים: הלכנו לקרשניק כי חשבנו ששם נוכל לשרוד וגם לחפש את אמא. לא ידענו שגם שם כבר התחיל גרוש של היהודים. הגענו לקרשניק. בגשם שוטף ואני חושבת שאלוהים בכה יחד איתנו. בפינת בית אחד היתה מספרה. והספר פשוט ריחם עלינו ודיבר אלינו יפה ובנועם, הרי היינו רטובים ומפוחדים. הספר הזה אמר לנו לכו מפה כדי שלא נראה את המראות הקשים שהיו שם ואכן היו שם מראות קשים. הלכנו לבית הכנסת הקטן כשאני צמודה לאחי שהיה כמו אבא בשבילי. בבית הכנסת ראינו שתי נשים מכוסות בשמיכה וגונחות. אני הייתי מבוהלת מאד. ועוד ראיתי ילד מהכפר שלנו שהתעללו בו. הוא היה נכה, אולי שיתוק מוחין, הילדים הקיפו אותו ואני ראיתי את פניו והתחלתי לבכות. רקעתי ברגליים נפלתי על הרצפה ובכיתי. "קחו אותי מפה". הייתי כל כך מפוחדת מהילד הזה. לעולם לא אשכח את הפנים של הילד הזה. ואחי אמר לי אני אקח אותך מפה.

היה גשם חזק. בבית הספר התיכון היו מרוכזים צעירים יהודים והגרמנים הסתובבו ברחוב. אחי אמר: נלך מפה. הגשם ירד כל הזמן. חיפשנו את העגלה שהביאה אותנו. ואחד העגלונים אמר כשנתחיל לנסוע תקפצו על העגלה ותתחבאו שלא יראו אתכם. כשהיינו על העגלה הוא אמר לנו לשכב. כי אם יראו אותנו כל מיני אנשים מהכפר שלנו על הדרך ישאלו אולי ראיתם את המשפחה שלנו."

למחרת נכנסנו לעוד משפחה נוצרית שהכרתי וסיפרתי להם שלקחו את אבא למחנה. אב המשפחה שלח את בנו שיקח אותנו החוצה לחורשה והלך בעצמו לראות אם יש עוד יהודים, ברר קצת וראה שאני צודק. באופן כללי הם פחדו לעזור לנו, אבל הסכימו ואחרי יום או יומיים קיבלנו פתק מאבא שכתב שסבתא ועוד כמה יהודים מבוגרים נמצאים אצל משפחת בלאחאש, הפחח שהיה לו בית גדול. הלכנו אליה והיתה שמחה גדולה להיפגש אבל השמחה היתה מאד קצרה מפני שפתאום הגיע ראש העיר ואיתו אוקראינים וגרמנים שהודיעו לצאת לכיכר בשעה 16.00. סבתא ידעה שגם הם ילכו לגרוש, פחדה שיראו אותנו ויקחו גם אותנו איתם לכן אמרה לנו: "תברחו מהר ועכשיו דרך החלון". היה קשה להיפרד כשסוף סוף מצאנו מישהו מהמשפחה אבל ברחנו מהחלון ורצנו דרך בית הכנסת ובית הקברות למשפחה נוצרית נוספת – משפחת לשצ'ינסקי. הרגשנו שאנחנו יכולים לפנות אליהם כי הבנות של הדודה למדו יחד עם הבת של לשצ'ינסקי. הם אמנם נתנו לנו משהו לאכול אבל אמרו שאנחנו צריכים ללכת

משם. הרי היה ידוע שאסור להסתיר יהודים וכל מי שמביא יהודי לידי של גרמני מקבל 50 מארק וקילו סוכר. אחר כך סיפרו לנו שלקחו את סבתא ושאר היהודים הזקנים לתחנת הרכבת שבזקליקוב אבל סבתא מתה בדרך כי לא יכלה להמשיך ללכת. לאיד'ה לא היה כוח ללכת אז סחבתי אותה על הגב והמשכנו ללכת.
שרדנו גם את הגרוש השני וזה היה נס נוסף.

ברחנו חזרה לכפר והתמקמנו ליד הוויסלה. זה היה המקום אותו הכרנו הכי טוב מהשוטטות והמשחקים כילדים והתחלנו את חיינו כפליטים. ביום הייתי הולך למקום שאבא עבד ומנסה ליצור איתו קשר, ובלילה מנסים להשיג אוכל. התנאים של אבא בינישוב היו קשים ביותר. את האספקה והמזון היו מביאים לאסירים בהתחלה נציגי היודנראט אך בפקודת הממשל גם ביקורים אלו פסקו והאסירים היו מורעבים ומוכים. בניית הסכרים היתה נעשית במריצות מלאות אדמה במעלה הסוללה והיתה מלווה בצליפות שוטט ומהלומות. השומרים, חלקם יהודים, הכירו את אבא, היתה לו אפילו אפשרות לברוח אבל החוק אצלם אמר שמי שבורח הם מוציאים להורג שני אנשים מימינו ומשמאלו של הבורח כעונש. אבא לא רצה לגרום לנזק ולא ברח, אבל המשיך להעביר לנו פתקים דרך הגשר הקטן שהאיכרים היו הולכים דרכו לשדות שלהם, או לכנסיה בימי ראשון.

אבא משה סיפר:

"השמירה בזמן העבודה הופקדה בידי שוטרים יהודיים... הצלחתי לשדל אחד מהם שיצרפני אל קבוצתו, כיון שדרכה למקום העבודה עברה ליד הנחל בכיוון לאופוקה, שם היתה הזדמנות שאפגוש באיזה מכר שיוכל למסור לי ידיעות על ילדי".

בין השאר אבא כתב לי: תברחו לעיר זביחוסט, יש שם יהודים שעדיין לא גורשו, תמצאו שם את הנגר סטולר, הוא בן משפחה שלנו והוא יעזור לכם. התברר שאבא שמע בינישוב דרך הספקים שבזביחוסט, שבמחוז קלצה, יש עדיין יהודים שלא גורשו כי הרכבות היו מלאות מדי. וכמו כולם חשב או קיווה שהגרוש לא יגיע אליהם. כדי להגיע לזביחוסט היה צריך לעבור את הנהר. הלכנו למשפחת יוג'נסקי, שהכרתי דרך העבודה של אבא וביקשתי עזרה. יוג'נסקי אמר לבנו: "ביום ראשון כששטים לזביחוסט, לכנסייה, תיקח את הילדים ותסביר להם איך להיכנס לעיר מאחור, דרך השדות". וכך היה. ביום ראשון הוא לקח אותנו בלי לקחת כסף וכך הגענו למשפחת

משה הנגר (סטולר) שבניו היו גבוהים וחסונים והיינו שם כמה ימים עד שהגיע צו הגרוש גם ליהודי המקום. בצו נאמר עוד שמי שבורח מהעיר לנהר הגרמנים נמצאים שם, ליד הנהר, ויורים בו. המשפחה התכוננה ללכת לאן שנצטווה והציעה לנו להצטרף אליהם אבל אנחנו, בחוש, ידענו שגרוש זה לא טוב והחלטנו לחזור לאננופול ולהיות ליד אבא.

ומוסיפה אסתר:
היינו צריכים לברוח. בכפר מישק היה קרוב משפחה. שהיתה לו מנסרה והוא היה עשיר למדי. ולשם ברחנו. אני זוכרת את היער הצעיר שבו עברנו היה יום מלא שמש. היה חם ואנחנו ברחנו ליער הזה עם העצים הנמוכים. ואני זוכרת בבהירות את גוון העצים ואת חום השמש. אני לא זוכרת איך ומתי עזבנו את היער הזה. אבל זוכרת מצוין את האור המיוחד הזה ביער.

זה היה יום שוק ואנחנו ירדנו שוב לנהר ולמרבה הפלא לא היו שם גרמנים כמו שהפחידו אותנו. נכנסנו לסירה של נוצרים שחזרו מהשוק ואמרתי לאחותי: "שבי בקצה אחד ואני אשב בקצה השני שלא נעורר תשומת לב כי אנחנו שני ילדים נפחדים שנוסעים ללא מבוגר". הנוצרים חזרו מהשוק ובאמצע הדרך הבחור אמר שצריך לשלם, אחותי זרקה כמה מלים באידיש והוא הבין שאנחנו ילדים יהודים ואמר: "חכו, חכו שנגיע לחוף אראה לכם כבר".

זה היה מפחיד מספיק ואנחנו לא חיכינו עד שהסירה תגיע לחוף וקפצנו למים עוד לפני שהיא ממש עגנה ישר לשיחים שהכרתי כל כך טוב משנות ילדותי וברחנו ממנו. היו כבר דמדומי ערב ואנחנו הגחנו מהמים נפחדים ורועדים מקור ונתפסנו על ידי שלושה בחורים, אחותי הצליחה לברוח, אותי תפסו ושאלו: מאיפה אתה? אמרתי: אני מאננופול ואני בן דוד של הבנאי פרויים (שהיה הבעל של הדודה). אחד הבחורים אמר: "עזוב אותו הבנאי הזה בנה אצלנו דיר". ניצלנו.

כשמצאתי את אחותי היינו כל כך נפחדים וכל כך נסערים שפחדנו להתקרב לאנשים, בכל זאת בקשנו קצת חלב מאישה אחת קיבלנו, שתינו וישנו בשדה בתוך הקש. זה היה כבר נובמבר, חשוך וקר אבל היה עדיף מלהיתקל שוב באנשים.
אין ספק שהיה שם נס.

למחרת כשעלה האור ראיתי איפה אנחנו הרי הכרתי בכפר כל מטר, יכולתי שוב להתמצא והחלטתי להיות הכי קרוב לאבא. ישבנו שם על ההר מול לינישוב וחיכינו למכתב או אות מאבא. בשלב מסוים אפילו התקרבו לאנשי ינישוב וחשבנו להצטרף אליהם אבל הם לא לקחו ילדים. בפעם אחרת הציעו לי שאחותי תלך למקום אחר,

לזקליקוב, אבל אנחנו החלטנו לא להיפרד. לא ידענו מי עוד חי ואם יש עוד מישהו שאנחנו מכירים בעולם הזה והיינו שרויים באי ודאות מוחלטת. היינו כל כך נואשים שיום אחד אחותי הלכה לבד לחפש את בת דודתנו, שרה, כי חשבנו שנוצרים החביא אותה אבל היא חזרה לבד, ילדה בת 9, כי לא מצאה את שרה.

איד'ה זוכרת:

הסיפור הוא שבחור לקח אותי בלילה לקרובת משפחה שלנו שהיתה קשורה לפרטיזנים. הוא אמר לי: אני לוקח אותך ותשאלי על שורה (שרה). האחות של חנה שהיא אשתו של מישהו חשוב בפרטיזנים. הוא לא אמר לי את שם בעל הבית. רק אמר כשאת שם אני נעלם ואת לא יודעת שום דבר עלי. הלכתי לשם. אישה אחת פתחה את הדלת ואני שאלתי בקול בוכים ומפוחד האם שרה פה. והיא אמרה אוי ילדה יקרה אין פה אף אחד. ואז הגיע עוד ילד בשם איצילו והיא אמרה ילדים יקרים לכו ליער בו יש דרך וכמה מבנים ושם תראו יהודים. איצילו הלך איתי והלכנו לשם. המבנים האלה נבנו ליד הדרך הראשית. ועוד אמרה האישה תזכרו שאני מעולם לא ראיתי אתכם ולא דברתי אתכם. הלכנו ואז איצילו הלך לכיוון אחד איפה שהיה עשב ואני הלכתי על הכביש הראשי. אבא ידע שאני הולכת לבד בלי אחי והסביר לי אם לא תמצאי את שרה תלכי רק בכביש הראשי ותראי כמה בתים. תלכי לראשון ותגידי מי את והם יגידו לך איך ללכת. את איצילו לא ראיתי מעולם. אחי היה במקום אחר.

היינו מסתובבים בין הבתים, ישנים ברפתות מכוסים בקש. פושטים יד, מבקשים, מתחננים ומקווים לא להיתפס והיתה פעם שהגענו לרפת של משפחה אחת שהיו לה קשרים טובים עם אבא, היינו שם כשאשתו נכנסה לרפת ופתאום ראתה אותנו והתחילה לצעוק לגרמנים שהיו לא רחוק משם, לא היססנו וברחנו. בינתיים הפרטיזנים שחררו את מחנה העבודה ינישוב, רצחו את מפקדו העריץ ואמרו לאנשים לברוח ליער.

כפי שתיאר אבא: "שעה שהפרטיזנים הגיעו למחנה, לא היה מפקד המחנה, אינגאר, במקום. לו עצמו לא היו במחנה אנשי משמר גרמנים, היו רק שני שומרים פולנים, אחד מהם נשא נשק והשני טיפל בסוסים. משנודע לפרטיזנים שאינגאר כבר ישנו, תפסו את מחסן הנשק ופרצו לדירתו. הוא ישן באותה שעה והפרטיזנים העירוהו משנתו וקראו באוזניו את פסק דינו. לפי השמועה, אבוש קוזלובקר שידע מראש על הפרטיזנים העומדים לבוא, הרג אותנו בדקירת סכין"....

ביער פגשתי באחדים מיהודי ראחוב.... הם שידלו אותי שאלך עימם לבודזין. סרבתי כיוון שרציתי לשוב אל ילדי לאופוקה. הם אמרו לי: "אם תישאר בחיים תוליד ילדים אחרים" לא שמתי לב אליהם ושוטטתי ביער...."

אבא הלך ליער וראה שפרטיזנים אחרים הורגים יהודים, וששום מקום לא בטוח. הוא הסתובב שם כמה זמן והאנשים מהעיר שלנו הציעו לו להישאר איתם אבל אבא לא הסכים והלך לחפש אותנו הוא מצא אותנו בדצמבר אצל יוג'נסקי ברפת, קפואים לגמרי. אני זוכר את הקריאות שלו: "יענקלה, יענקלה" ומאז היינו יחד ולא נפרדנו. היתה זו קרן אור בודדה במציאות השחורה שלנו אבל אנחנו היינו כל כך קפואים ורעבים שבקושי יכולנו לשמוח.

אמנם היינו עכשיו עם אבא אבל היינו עדיין בעיצומה של המלחמה, ינואר 1943, ולא היה לנו לאן ללכת ואיפה להעביר את החורף. בשלב זה התחברנו לעוד משפחה: משפחת אושר ברנר שהיה שותף של אבא בעסקי הדגים באננופול. התברר שהוא לא הלך עם היהודים בזמן הגרוש אלא ברח בעזרת הנוצרים. נוצרים אלה הם שאמרו לנו שהוא בהרים וכך מצאנו אותם. משפחת אושר בְּרָנֶר מנתה חמש נפשות: אושר, אשתו תמה, הבת שיינדל ושני אחים נוספים. ואנחנו היינו שלושה, כך שהיינו יחד שמונה נפשות.

בשדה הקרוב לבית שלנו, באופוצ'קה, היו כורים אבני בניין וכך נוצרו שם מעין מערות, מחילות, פירים וסתם חורים באדמה. זה היה ממש קרוב לבית שלנו ובלי לירח אפשר היה לראות את הבית ולהיזכר בימים הטובים שלפני המלחמה. במקום הזה העברנו את החורף הקשה כשאנחנו יוצאים בלילה לחפש אוכל ומים. אמנם הסתתרנו אבל אני יודע שהתחילו לדבר, בעיקר בכנסייה, על כך שבשדה מתחבאים יהודים מפני שלילה אחד חזרתי מהנהר עם דלי מים ומישהו ראה אותי, היה לי ברור שידברו על כך כי מי הולך עם דלי מים בלילה, רק מי שמתחבא. אבל לקח זמן עד שבאו לחפש ולנו לא היה לאן ללכת. נשארנו שם בחורף הנורא הזה גם כשהגיעה מחלקה של גרמנים ששמרו על הגשר לחפש מלכודות שהניחו ולחפש אותנו. שמענו אותם והתחבאנו בחורים שלנו בלי לזוז. למזלנו ירד שלג, כיסה את הכניסה לחור, והרוח מחה את העקבות כך שאי אפשר היה לדעת איפה אנחנו.

זה היה עוד נס.

אסתר מציינת

צייד היהודים היו חלק מהמנטליות של האנשים. כמו שהיו צדים חיות ככה יצאו לצוד יהודים.

אבא וברנר חיפשו פתרון אחר והלכו לפייטריך ליקוס באופוקה. ליקוס, למרות שהיה עני מרוד לקח אליו את כולנו. היתה לו בת נטלצ'ה והם חילקו אותנו כך שברנר ומשפחתו (חמש נפשות) היו במטבח ואנחנו – אבא, אחותי ואני ברפת. הבית היה בית בודד ליד הוואדי ובו הוחבאה עוד בחורה יהודיה צעירה – גיתה לרר. שבהתחלה לא ידענו על קיומה.

אסתר מספרת

התחבאנו עם עוד משפחה. בשלב זה הראש שלי היה מלא כינים. לא התרחצנו, לא חפפנו ראש. הראש שלי פשוט זז כל הזמן כי הייתי כמה חודשים בלי שום אמצעי סניטציה. היינו במקום שכרו שם חימר. מעין מכרה קטן. זה היה הקטן אחר כך עברנו למכרה הגדול. כשאבא הגיע מינישוב וראה אותי הוא התחיל לבכות ממצבי. לא היה שם מים. אבא שלי לקח אותי לברכה קטנה ששם היו רוחצים את החימר. אנשים נתנו לו מסרק אבל הוא לא הצליח לסרק אותי ורק סירק אותי עם האצבעות שלו. ורחץ לי את הראש עם שלג. ואז נאלצנו לברוח גם מהמקום הזה. ואז אבא שלי פשוט חתך לי את השיער אבל לא היתה לי מראה לראות את עצמי. במקום החדש אצל ליקוס, אישתו, שהיתה ממש מלאך, הראתה לי את פני בראי. וזה היה שוק. ראיתי את עצמי ללא שיער והתחלתי לבכות כל כך עד שנאלצו לשים לי כרית על הפה שלא ישמעו אותי. והיא אמרה אל תבכי זה יצמח שוב.

פייטריך היה בעל לב זהב אבל אהב לפטפט בעיקר עם הפרטיזנים וכך נודע בכפר שהוא מחביא יהודים. זה היה מסוכן אבל לא כולם רצו ברעתנו. מישהו מהפרטיזנים שאחר כך הפך להיות ראש העיר של קרשניק, למשל, שראה אותנו אצל ליקוס היה מעודד אותנו שעוד מעט בטח המלחמה תיגמר ושהוא שמע על סטלינגרד ושהרוסים מתקדמים. אבל אי אפשר היה לסמוך על אף אחד.

בוקר אחד בחודש מרץ שמענו שוירים על הבית. בלי לחשוב הרבה רצנו לוואדי יחד עם אושר ברנר. איתנו ברחה גם הבת של פייטריך נטלצ'ה והצלחנו להינצל. הגרמנים הרגו את פייטריך ליקוס ואשתו וגם את גיתה לרר שהתחבאה אצלם. בהתחלה היא היתה

פצועה צעקה: "מאמע" באידיש והם הבינו שהיא יהודיה ולא הבת של ליקוס והרגו אותה מיד.

שוב היינו לבד ושוב חיפשנו אוכל.

למרות המצב הקשה אי אפשר להגיד שחלק מהפולנים לא עזרו לנו. אם לא היו עוזרים לא היינו שורדים. כפי שסיפר אבא: "המזל שיחק לנו במשך כל ימות החורף... בדרך מראחוב לאופוקה התגורר נוצרי אחד שהיה פעמיים בשבוע מבשל בשבילנו סיר גדול מלא מרק, ששימש לנו מזון". מדי פעם מישהו היה נותן לנו לחם או גפרורים, מפני שהיינו רטובים וקפואים רוב הזמן ורצינו להתחמם ולהתייבש. איכר אחד הציע לנו לחפור שוחות ביער ולשים שם כמה תפוחי אדמה כי זה היה המנהג של בעלי האחוזות שהיו מאכסנים כך תפוחי אדמה ומכסים אותם בקש למשך החורף, האיכר הזה אמר: "ככה יהיו לכם תפוחי אדמה באביב ולא תצטרכו לסמוך על זה שמישהו יסכים לתת לכם משהו לאכול". והיו, כמובן, הסיפורים על אחרים שעזרו בדרך זו או אחרת ואני יודע על שוטר אחד שהחביא בחורה יהודיה, חנה צ'צ'יק, אצלו בבית במשך כל תקופת המלחמה מאחורי קיר כפול.

כן, מדי פעם עזרו לנו אבל בגדול היינו נרדפים, רעבים ומבוהלים כל הזמן. ואבא היה כל הזמן מאלתר דרכים חדשות לארגן לנו משהו לאכול. זכורה לי פעם שעשה מחתיכת עץ צורה של רובה וצבע אותו בפחם כך שייראה כמו רובה אמיתי והלך ואיים על מישהו שהוא מכיר כדי להשיג לנו אוכל.

באותה השנה בחורף היינו בהרים ושם התארגנו כמה בחורים יהודיים בחלל קטנטן שאפילו אי אפשר היה לשבת שם והבנו שגם משם צריך לברוח. הנוצרים אמרו לנו שיש בהר מערות שכרו מהן חימר ששימש ליצירת כלים. היו אלה מחילות ארוכות ודי מרווחות כיון שבימים שהן היו פעילות עברו שם אפילו עם עגלות יד. חלק מהמחילות האלה התמוטטו ואת חלקן תמכו בתמוכות עץ עוד לפני המלחמה. הן היו ארוכות, עד חצי קילומטר ואפילו שירותים היו בפנים. אבא, אני ושיינדל של אושר ברנר הלכנו לבדוק את המקום. הנוצרי שסיפר לנו על המערה סימן לנו עם עץ שזהו הפתח ובלילה הלכנו לפתוח את המחילה שנסתמה. היו לנו גפרורים אבל לא היה לנו נר. ידענו שיש ביער עצים שהקליפה שלהם שומנית ויכולה לשמש לבערה. הדלקתי עץ כזה ופתחנו את המחילה די בחשש כי לא ידעתי כמה זמן היא היתה סגורה ומה מצפה לנו. פתחתי וראיתי שיש תמיכות של עצים ושהמערה לא תקרוס. המחילה היתה ארוכה מאד והחלטנו שזה המקום שכולנו צריכים לעבור לגור שם. באותו הלילה חזרנו להיכן שהשארנו את יתר האנשים וארגנו אותם ללכת אל המחילה. אמא של שיינדל עשתה

שם מרק יחד עם יתר האחים של שיינדל. אבא שלח את הילדים קדימה ואני, שידעתי איפה המחילה, הראיתי להם את הדרך. היה שלג וקר. ואבא הלך לראות שהגענו ופתאום ראה על הסכר דמויות. אלו היו פרטיזנים ואפשר היה לראות אותם היטב על הרקע הבהיר של המים. אבא התכופף נמוך ליד העץ, הגיע אלינו ואמר: "מישהו מסתובב שם". שיינדל והאמא הלכו אחורה וכיבו את האש שהכינו עליה את המרק ופתאום הגיעו שני אנשים עם עגלה תפסו את שיינדל ואמא שלה ושאלו עלינו. הם הרי ידעו הכל, ידעו שאנחנו מתחבאים בהרים. שיינדל ואמא אמרו שהם לא יודעים ואז אמרו לה: "תגידי את התפילה הנוצרית בפולנית" היא אמרה והם עזבו אותה. הם רק התרחקו קצת והמפקד שאל את הפרטיזנים: "למה נתתם להם ללכת? האם הם לא אמרו לכם איפה הגבר עם הילדים היהודים? קדימה, תהרגו אותם". שיינדל שמעה וכולם התחילו לברוח. היא ברחתה ואת האמא, תמה ברנר, הרגו. שיינדל הגיעה אלינו ואל שני אחיה בפחד ובבכי קורע לב.

זה היה עוד נס. ועד סוף המלחמה היינו ביחד.

את אושר ברנר הרגו הפרטיזנים. הם תפסו אותו ושאלו מי הוא והוא אמר שם של פולני מאופוקה, אבל בין הפרטיזנים היה גם מישהו מאופוקה שידע שהוא משקר והרגו אותו הבן שלו נפטר ממחלה ביער ובן נוסף אחרי המלחמה כך שמכל המשפחה הזאת נשארה רק הבת שיינדל.

היינו שם עד סוף החורף וכשהגיע האביב והילדים הרועים התחילו לצאת עם הצאן להרים הבנו שלא בטוח שם. ויכולים לגלות אותנו. ומשם עברנו ליער קושין. יער קושין היה יער שהשתרע משני צידי הכביש כאשר מצד אחד היו העצים הבוגרים והגדולים יותר ובצד השני עצים צעירים. היינו שם עד סוף המלחמה. היער נמצא ליד העיירה בורוב ששם היתה המפקדה הראשית של ארגון NSZ.

כאן המקום להסביר שבפולין היו כמה סוגי פרטיזנים: קבוצה ראשונה הם הפרטיזנים הדמוקרטים – רוסים, יהודים ופולנים – הם נלחמו רק בגרמנים וכשיכלו עזרו ליהודים.

הקבוצה ממנה פחדנו היו NSZ – הם היו קבוצה פטריוטית פולנית. היתה להם ממשלה גולה באנגליה אשר מימנה אותם והם היו אכזריים במיוחד כלפי כל מי שאינו פולני וכמובן אנטישמיים.

בעצם, זה היה ארגון של פרטיזנים ששנאו יהודים, גרמנים ורוסים ובגדול פחדנו מהם מאוד. למעשה, לא פחדנו מהגרמנים וכמעט ולא ראינו אותם כי הם לא נכנסו ליערות ונשארו בעיקר בכבישים הראשיים אבל פחדנו מאוד מהפרטיזנים האלה שהציקו גם לגרמנים אבל באופן אבסורדי הרגו גם יהודים.

וקבוצה שליטת היו הארמיה לודובה שלא הציקו לנו במיוחד.

ניסינו לא לפגוש אף אחת מהקבוצות האלה כי אף פעם לא ידענו מה תהיה התגובה שלהם, לא ידענו לאיזה קבוצה הם שייכים ועם מי הם קשורים. פרטיזנים כאלה או אחרים היו בכל מקום ותמיד בקשר עם המקומיים שהיו מלשינים עלינו או על אחרים.

בסוף שנת 1943 לגרמנים נמאס מה NSZ שהציקו להם בלי סוף והם שרפו את המפקדות שלהם בבורוב. זה היה כשהסתובבנו ביער קושין ואנחנו, מההר היינו רואים בלילות את השרפות האלה ותוהים האם זה לטובתנו או שוב לרעתנו.

פעם אחת הגיעו הפרטיזנים והסתובבו ביער קושין הצעיר. שמענו יריות ואבא תפס את אחותי וברח. היו לי נעליים כבדות מגומי ולא הצלחתי לברוח איתם. הם הגיעו למקום שישבנו בו ושמעתי את הפרטיזנים צועקים: "תפסו אותם, מצאתם אותם? לכו עליהם", אבל הצלחתי להתחבא. ממקום המחבוא שלי ראיתי עגלה על הכביש ולא ידעתי אם הם תפסו את אבא. בלילה אבא חזר לחפש אותי, התכופפתי, ושמעתי את אבא שואל אם מישהו ראה אותי, הוא אמר: אוי לא רואים את יענקלה יצאתי מיד מהמחבוא. איזה שמחה היתה שם. אבא לא האמין שניצלתי.

וכך נשמע הסיפור מפיו של אבא: "באבל, שהיה מ NSZ מסר להם היכן נמצאת הקבוצה כולה. ביום בהיר אחד התנפלו עלינו שעה שהיינו ביער. המתנקשים באו בקבוצה גדולה, שמנתה כמה מאות אנשים... הרוצחים מבורוב פתחו ביריות. אותה שעה בדיוק לקחתי את אסתר'ל הקטנה שלי ויצאנו לקושש עצים. רצתי, איפוא, עמה מהיער החוצה כיוון שחשבתי שיענקלה כבר נפגע אחר כך התברר שהיה לו די שכל להסתתר מאחורי איזה גבעה... משהגיעו הרוצחים אל המחבואים שלנו, הרסו והחריבו הכל בשצף קצף. אני עם אסתר עברנו ליער הממשלתי. היה סתיו ושרר קור. בתי, ילדה קטנה, החלה לרעוד מהקור. חיכיתי עד רדת הלילה כיוון שלא ידעתי מה עלה בגורלו של יענקלה, כלל לא ידעתי שניצל. כשהגענו למקומנו, הוא כבר היה שם כי הגיע לפנינו. התנשקנו מרוב שמחה אך היינו מוכרחים לעבור למקום אחר".

באופן כללי הסתובבנו רק בלילות ופעם אחת על יד הגשר ראינו מרחוק מישהו עומד וצועק: א-ייד (יהודי). זה היה אברהם זילברברג. אברהם התחבא אצל נוצרי אחד וכשהתחילו השרפות של הגרמנים הנוצרי נבהל ואמר לו: "תלך ליד הגשר הקטן כי יהודים באים לשם לקחת מים בלילה ותלך איתם". אברהם היה רווק, ביישן, בן עשרים ומשהו ופחדן. תמיד הוא אמר שהוא לא צריך הרבה כי הוא יחיד ואנחנו הרי שלושה ואבא צריך לחפש אוכל לילדים שלו וזה היה התירוץ שלו להתחמק ולא להתאמץ יותר מדי וכשהלכו לחפש אוכל הוא הלך תמיד מאחור שיוכל לברוח ראשון. אני זוכר רק פעם אחת שהוא עזר לנו. כשהגרמנים שרפו את הבתים נשאר שם חביות שהאיכרים היו מאכסנים בהם את הכרוב. החביות נשרפו אבל הכרוב נשאר כי היה חורף והוא היה קפוא. הוא ידע איפה החביות האלה כי הוא היה בן המקום. בלילות אבא, הוא ואני הלכנו והבאנו את הכרוב בשקיות כדי שיהיה מה לאכול. אבל בדרך כלל הוא לא היה עוזר ופעם אבא הלך איתו לחפש עופות ואלה התחילו להרעיש, הוא נבהל ועזב את אבא שם וברח. ממש פחדן. ובכל זאת הוא נשאר איתנו עד סוף המלחמה. והיה הנס הגדול ביותר כשהיינו באופוצ'קה והלכנו בלילה לכפר ונוצרי אחד, שהכיר את אבא, אמר לו: "יש פה קצין גרמני אחד שמסתובב אז תיזהרו, כי הקצין הולך כל ערב לגרושה שלו והיום עדיין לא חזר". זה היה חורף והשלג בצידי הדרך היה עמוק כל כך שלא היתה לנו ברירה אלא ללכת על הדרך ממש כדי לא לטבוע בשלג. היתה לי כיכר לחם ביד ואנחנו הלכנו בכביש הראשי. פתאום ראינו את הקצין הזה מגיע מדרך צדדית זה היה כבר אחת בלילה, ראינו אותו מאוחר מדי בכדי לברוח ולא היתה לנו ברירה אלא להמשיך ללכת. אבא הלך ראשון ואני אחריו עם הלחם. הגרמני תפס לי את היד. ואמר בגרמנית: "אוי בן אדם". ועזב אותי. אולי הוא גם פחד ואולי היה שיכור. בכל אופן הלב החסיר יותר מפעימה אחת ולאחר שהוא עבר אבא ואני התחבקנו והתנשקנו ולא יכולנו להאמין שהייתי ממש ביד שלו והוא לא לי עשה כלום.

אבא מספר על סיום המלחמה: "בסוף שנת 1943 ובתחילת 1944 הגיעה לאוזנינו השמועה על המפלה הגדולה שנחלו הגרמנים ליד סטלינגרד ועל נסיגתם מערבה. אך בעינינו ארך כל יום כשנה. אחר כך שמענו שהגרמנים נמצאים ליד חארקוב. כל השמועות הללו לא היו משמחות אותנו כיוון שלא היינו בטוחים בחיינו אפילו שעה אחת"

הצבא הרוסי מצא אותנו ביערות קושין. היינו ליד הכביש הראשי והרגשנו שמשוה קורה. היתה שם קרחת יער ליד הכביש ואנחנו הלכנו להציץ מה קורה עם הגרמנים.

ראינו שהגרמנים לוקחים מהפולנים שבכפרים מכל הבא ליד: סוסים עגלות ובהמות אחרות והבנו שהגרמנים נסוגים לכיוון הנהר ומערבה. גם הנוצרים ידעו ואמרו לנו שהיו יריות ושהצבא הרוסי מתקרב.

אבא כתב: "הגרמנים החלו לברוח, הדבר התחיל בחודש יולי. המרחק שהפריד בין מקומנו ביער ובין הכביש לא עלה על 200-300 מטר. אף על פי כן לא העזו הגרמנים להיכנס לתוך היער. שכבתי על ראשה של גבעה וצפיתי במתרחש"

כיון שהיינו בצד המזרחי של פולין הרוסים הגיעו לשם כבר ב 1944. הם נכנסו ליער, חיילים מחיל הקשר ואנחנו אמרנו "הברי" אבא ידע שכך אומרים "יהודי" והם הובילו אותנו למפקד. מיד ראינו שהוא עצמו יהודי כי היה נמוך כזה ובעל תווי פנים יהודיות, אמר שהוא מאודסה והביא לנו מנות קרב משלהם וגם היה מבקר אותנו מדי פעם. זה היה יולי, אם אני לא טועה.

לכאורה נגמרה המלחמה בשבילנו כשהגיעו הרוסים אבל היא עוד לא נסתיימה ממש. היה הרבה בלבול והרבה חיילים עוד נפלו משני הצדדים. הצבא הרוסי רצה לחצות את הנהר אבל הגשרים היו הרוסים וכלי שייט לא היו בכלל אז הם לקחו כל מה שאפשר כמו את הדלתות של האסמים שהיו גדולות במיוחד וכך עברו את הנהר ומהצד השני חיכו להם הגרמנים והרגו בהם. בכל אופן את המפקד היהודי הזה לא ראינו עוד.

לכאורה השתחררנו אבל לא יכולנו אפילו לשמוח. המצב הקשה, חוסר התקווה והאובדן שכל אחד חווה היו כל כך גדולים. ידענו שאין יהודים ואין בתים, אין כלום. פחדנו לחשוב על העתיד ואי אפשר היה לדמיין אותו. היה הרבה פחד.

ובתוך סיום המלחמה והשחרור עדיין לא היינו בטוחים. כחצי השנה אחרי שהצבא הרוסי היה שם אבא הלך לחפש לחם. ובשלב זה הוא היה מלוכלך, רעב ומוזנח ונראה כמו קבצן. תפס אותו חייל רוסי ושאל: "מה אתה עושה כאן?". אבא אמר: הבריי (יהודי). והוא אמר: "מה הגרמנים לא הרגו אותך? אז אנחנו נהרוג אותך. אתה מרגל". הוא הורה לאבא לחפור בור והם חיכו לקצין שיבוא ויתן את הפקודה לירות בו. הוא היה מאוזבקיסטן או מאחת הרפובליקות. למזלנו הקצין הגיע ושחרר את אבא. אבא חזר אלינו כאילו נולד מחדש. כל הזמן אמר וחזר ואמר שאיך זה ששרד את כל המלחמה ובסוף מי ששחרר אותנו רצה להרוג אותנו סתם ככה.

לא היתה שמחה.

המלחמה נגמרה. מה עושים עכשיו?

קודם כל לאן ללכת? היתה באננופול משפחה יהודית, משפחת קליינמן, שהיו לה 4 בנים. בזמן המלחמה ההורים הסתתרו אצל נוצרים והבנים היו ביערות. אבא הכיר אותם והתברר שהיה איתם סיפור קשה בזמן המלחמה כי הנוצרי שהחביא אותם בנה להם בונקר והם התחבאו בו. בשלב מסוים הוא זרק פנימה רימון והרג את המשפחה. אחרי המלחמה הבנים קודם כל נקמו בנוצרי הזה וגם רכשו תחנת קמח. אבא לקח את אחותי לקרשניק ואני הלכתי אל משפחת קליינמן. אחרי כמה ימים הגיעו הפרטיזנים שבשלב זה אלה שנשארו היו בעיקר גנבים. הם הגיעו ורצו להרוג אותנו. אני התחבאתי בבוידם ולבני קליינמן היה נשק. הפרטיזנים חיפשו נשק גם בבוידם והוציאו אותי משם. לקחו עגלה עם רכוש, ובינתיים שניים מהבנים השתחררו מהקשירה שלהם וברחו ואז הפרטיזנים נבהלו ועזבו אותנו. אחרי האירוע הזה גם המשפחה וגם אני איתם עזבנו את המקום ועברנו לקרשניק. לא היה לנו לאן ללכת. נשארנו בקרשניק ולשם התחילו להתקבץ ניצולים ממחנות ומיערות והתחלנו להתארגן שם.

אבא כתב: "המצב בקרשניק היה חמור מאד. גם אני וגם הילדים היינו מחוסרי בגדים ומחוסרי כל. פלשתי לתוך צריף של המחנה הגרמני לשעבר, סמוך לבית הכנסת.... ככל שידעתי על מקום קבורתו של איזה יהודי, הוצאתי את הגויה והבאתי לקבר ישראל בקרשניק"

כאמור, הייתי בן 12 בתחילת המלחמה ובן 15 בסיומה. הזיכרונות, המראות, הקולות והתחושות שנשארו בי עברו, כמובן, דרך מסננת חיי הבוגרים. אין ספק שהיו שם מהלכים ואירועים היסטוריים שלא הבנתי אז ולא נזכרו בסיפורי האישי אבל אני זוכר היטב וזוכר את רגעי האימה, הרעב והקור.

לעתים נדמה לי שהימים שהייתי לבדי עם אחותי מיד אחרי הגירוש היו הגרועים ביותר, האובדן, חוסר האונים, הגעגועים ותחושת האחריות היו קשים מנשוא לילד צעיר וכשאבא הגיע אלינו יכולנו לשאת את האירועים, קשים ככל שיהיו ביתר קלות. לעתים נדמה לי שחורף 1943 במערות אופוצ'קה הוא הגרוע ביותר כי הרעב והקור היו בלתי נסבלים. לא יכולנו להתרחץ, הסתובבנו בלי בגדים ונעליים. היינו מלאי כינים ושרצים אחרים. לא חשבנו, לא קיוונו, פשוט שרדנו מהיום למחר. ולעתים נדמה לי שהיאוש וחוסר התקווה לאורך כל התקופה היו גרועים מהרעב והקור.

אסתר

”אנחנו, האנשים הפשוטים לא ידענו מה קורה. פשוט שרדנו אבל לא ידענו את מהלכי ההיסטוריה. חיינו מרגע לרגע. חוינו דברים איומים, לא האמנו, לא הבנו, שרדנו. היינו עדים למקרים שונים ולא ברורים מדי פעם זכינו ליחס או רחמים ומיד אחר כך לאכזריות, לא היה שום היגיון בחיים האלה.”

לא איבדנו צלם אנוש אבל איבדנו את תחושת הזמן. מתישהוא במלחמה הייתי בן 13 אבל מי חשב על בר מצווה או קיום של מצוות. היינו משפחה דתית אבל לא ידענו מתי שבת או חג, כל זאת נדחק הצידה לימים שיבואו.

קראתי לפרק הזה בחיי ”שלוש שנים, חמישה נסים” אבל אפשר לומר שכל יום היה נס. נס ששרדנו.

שער שלישי:

אחרי המלחמה . פולין – ישראל

מילים: יעקב כהן
לחן: עממי

אָנוּ עוֹלִים וְשָׂרִים
עַל חֲרָבוֹת וּפְגָרִים.
אָנוּ פּוֹסְעִים וְעוֹבְרִים
וּבְאֹר וּבְחִשְׁקָה.

וּבְיֹדְעִים וּבְלֹא יוֹדְעִים
אֶת הַדֶּרֶךְ גְּלוּתָהּ,
אָנוּ עוֹלִים וְשָׂרִים
אָנוּ שָׂרִים וְעוֹלִים.

אחרי המלחמה עברנו לקרשניק. אבא כבר היה שם עם אחותי ואני הצטרפתי אחרי התקרית עם הפרטיזנים אצל משפחת קליינמן. לקרשניק הגיעו אנשים מהיערות והמחנות כולם במצב שלנו, פחות או יותר, אנשים שאיבדו את משפחותיהם ורכושם, אנשים שהיאושו וחוסר האונים המשיך ללוות אותם, אנשים ששרדו בקושי, כולנו היינו שרידים במלוא מובן המילה. אמנם בתוך כל הכאוס הזה שמענו פה ושם גם על נסים כמו בת הדודה ששוטר פולני החזיק אותה במשך כל המלחמה, אבל זה היה סיפור בודד בתוך כל האובדן. במצב העניינים הזה התקבצנו כ - 20 איש בדירה אחת ושוב היינו חסרי כל, ישנו על הרצפה, לא ידענו איך להשיג את הארוחה הבאה. היתה זו תקופה מאד קשה עד שהתחילה ההתארגנות של היהודים. לא היתה הרגשה של נס של איך עברנו את כל התופת הזאת. המלחמה עדיין לא נגמרה ממשי ולא היה זמן וראש לעשות חשבון נפש. אבא מצא מכר, את גרפשטיין אותו הכיר מלפני המלחמה והתברר שנשאר לו קצת כסף, הוא פתח מכולת ולקח את אבא לעזור לו. ואגב, את הבן של גרפשטיין לקחו לצבא הוא נפל ליד ברלין. נראה שהצרות לא נגמרו. בינתיים, כבר היה 1946. והמלחמה נגמרה לגמרי.

הצבא הרוסי והפולני עבר דרך קרשניק, הרי תחנת הרכבת היתה שם, הפולנים המקומיים שמחו ברחובות אבל אנחנו לא יכולנו אפילו לשמוח, היינו צריכים לשרוד והפעם בתנאים אחרים. ספרנו את השרידים, שמענו את הסיפורים, כל סיפור קשה וכואב מקודמו, בהתחלה עוד קיווינו למצוא ניצולים ונתלינו בכל סיפור או שמועה. בן הדוד שלי שהיה בצבא, לקח טנדר ונסע לאננופול בתקווה לגלות שם עוד מישהו או שריד כלשהוא וגילה עיירה ריקה. ובסוף מצא אותנו בקרשניק.

אסתר

בקרשניק, כשהמלחמה נגמרה פתאום ראינו שלכמה מהאנשים יש יהלומים, כמה עברו את התקופה הזאת אחרת. לנו לא היה כלום. אבא שלי הכין לי שמלה מסדין קרוע ומישהו נתן לי חולצה. זה כל מה שהיה לי. וראיתי אנשים שהיו להם אוצרות. לנו לא היה כלום ובכל זאת שמרנו על צלם אנוש כל הזמן הזה. אני יודעת שהיו דברים מלוכלכים גם אצל היהודים.

יעקב

נרשמנו, כמו כולם, אצל המשרדים היהודיים, בתקווה שמישהו יחפש אותנו ונמצא עוד ניצולים מהמשפחה.

למרות שידעתי שחסר לי הרבה חומר כי המלחמה תפסה אותי בגיל כל כך צעיר ולא למדתי בבית ספר העדפתי לעבוד ולעזור לאבא הייתי בן 15-16 וכמו כולם לא היה לי ראש ורצון ללמוד, היה צריך להמשיך ולשרוד. סטודנט אחד לימד אותי קצת אבל זה היה שולי.

בינתיים בלובלין פתחו בית ספר יהודי לכל הגילאים. אחותי ובן הדוד היו שם הם למדו ואני נשארתי בקרשניק לעבוד.

ב- 1950, הייתי בן 20 והגעתי לגיל גיוס לצבא הפולני. למעשה קראו לי כבר ללשכת הגיוס שלהם אבל אני הייתי רשום במשרד הפנים כאחד שמבקש לעזוב את המדינה ועזבו אותי. כולנו הגשנו בקשה לעלות לארץ. גם אבא ואשתו שהתחתן איתה אחרי המלחמה ב- 1947. אבל הקומוניסטים לא כל כך נתנו לצאת ואני התלבטתי כי רציתי לעלות ויהי מה אפילו בצורה לא ליגלית או לפחות לנסות. הציונות קסמה לי ואחרי המלחמה היה לי ברור שיש רק כתובת אחת לכל יהודי והיא ארץ ישראל. האנטישמיות בפולין לא פסקה ואפשר היה לראות זאת בעיני האנשים. הבעיה היתה שלא רציתי לעזוב את אבא. כשנגמרה המלחמה אבא אמר לי: אתה בן עשרים תעשה מה שאתה רוצה אבל לא יכולתי לעזוב אותו שם אחרי שהוא לא עזב אותי כל המלחמה. לא הלכתי עם החברים שתכננתי לנסות לגנוב איתם את הגבול ואני יודע ששניים הצליחו לחצות את הגבול ואחד תפסו ממש על הגבול. אני עבדתי, היתה לי משכורת. אחותי, שהיתה בת 17, למדה בלובלין ועברה לקרוב משפחה בעיר אחרת. הבן דוד בלובלין נסע לצרפת. אני, בינתיים, הייתי בקרשניק עד שנת 1950.

אותו בן דוד אמר לי: למה אתה עוד כאן, הרי אתה צעיר ולא למדת עד עכשיו ופה אין לך סיכוי להתקדם. תעבור לוורשה. הוא סידר לי דרך אירגון סטודנטים יהודים לעבור לוורשה. כי בוורשה נמצאים כל המוסדות היהודיים.

כל זמן שהייתי בקרשניק עשיתי הכל כדי לא להתגייס אבל בוורשה לא היתה לי ברירה. מפני שתחת המשטר הקומוניסטי הם ידעו את כל הפרטים של כל אחד ומהר מאד מצאתי את עצמי משרת בצבא הפולני.

עשיתי טירונות בחורף, שוב שלג וקור ולא היה מנוס מלהיזכר בחורף הקשה בזמן המלחמה הרי הכל עוד היה כל כך טרי. קיללתי כל רגע וחשבתי שהייתי יכול להיות עכשיו בישראל ובשמש ולא הייתי הולך לצבא הפולני אבל איכשהו גמרתי טירונות ושלחו אותי לוורשה, הוצבתי ביחידה טובה יחסית וקיבלתי ג'וב בבסיס בוורשה כך שהייתי שם כל השרות בצבא הפולני ואני זוכר את התקופה הזאת כתקופה טובה. בזמן השרות הצבאי נתנו לי ללמוד בערב ולהשלים חלק מהלימודים שלא היו לי הלכתי לטכניקום למגמת מכניקה. במשך כל הזמן הזה אבא היה בקרשניק.

מ 1952 עד 1959 עבדתי במפעל ובערב למדתי. גרתי בבית של סטודנטים שהיו שם גם יהודים חלמנו את החלומות שלנו ותכננו תכניות לעתיד בפגישות עם חברים וחברות והיה זה בית תוסס וציוני. אחר כך התחילה הסטליניזציה והקומוניסטים לקחו את הבית ומהר מאד התחילו הלאמות וגזרות על כל דבר: תיאטרון, בתי ספר כל פעם הולאם משהו אחר. ובתוך כל זאת האנטישמיות הרימה שוב ראש ועד היום יש אנטישמיות בפולין כי למעשה הפולנים אף פעם לא אהבו יהודים.

עליתי לארץ בשנת 1959. לבד. קיבלתי ויזה ועליתי באניה "ארצה". בנמל שאלו אותי אם יש לי קרובים בארץ אמרתי שיש לי קרוב משפחה בתל אביב ושמו הוכמן אבל אני הסתדרתי בעצמי והגעתי למעברה בחולון שהיתה כולה ישוב של מעברות בנוי על החול. גרתי בצריף והתחלתי לעבוד במפעל "חמת" שהיה מפעל מתכת של ההסתדרות הייתי נוסע כל יום לשם על אופניים ובערב הולך לאולפן ללמוד עברית. למעשה הייתי די בודד אבל כולם היו באותו המצב שלי, כולם פליטים, ובהם הרבה פולנים ולרובם לא היתה משפחה אז היה קל להתייחד ויצרנו פה מעין חבורה שלכולם לא היה כלום חוץ ממתען הזיכרונות. את אסתר הכרתי, למעשה באוטובוס. אסתר גרה עם ההורים בצריף בקרית עמל, היתה אחות ונסעה הביתה אחרי משמרת ואני נסעתי עם חבר לעפולה באותו האוטובוס. שמעתי אותה מדברת פולנית, שפת האם שלי, התחלנו לדבר, לקחתי את כתובתה, הכרנו והתחתנו אחרי שלושה חודשים. הודעתי לאבא שאני עומד להתחתן ומאד קיוויתי שהוא יגיע לחתונה אבל אי אפשר היה לצאת משם אז הוא שמח איתי מרחוק ואחר כך גם שלחתי לו תמונות מהחתונה.

החתונה התקיימה בתל אביב באולם "גורדון" ולמרבה הפלא היו שם די הרבה אורחים. כיון שלהורים של אסתר היתה משפחה שעלתה לארץ עוד לפני המלחמה כך שהיו שם אולי 200 או 300 איש וביניהם גם ראש העיר האגדי של חולון – פנחס אילון שהיה בן דוד של אשתו של אבא. חתונה יהודית מסורתית עם תזמורת, ריקודים וגפילטע פיש ואני זוכר שהיא עלתה 1000 לירות ממש סכום גדול.

בינתיים התחילו לחסל את המעברות בחולון וכשאמרתי שאני עומד להתחתן נתנו לנו דירה "גדולה" של 47 מטר בשכונת ג'סי כהן.

עברתי לעבוד באלומיניום אצל האחים מאיר בראשון לציון, האחים מאיר הם אלה שבנו את כלבו שלום. ואסתר התחילה לעבוד כאחות בקופת חולים.

ב – 1964 נולד לנו בן וקראתי לו דני על שם אמא ששמה היה דינה וכך הוא קבל את שמו. כמובן שזו היתה התרגשות גדולה להחזיק את הילד הראשון שלך. הרגשתי ניצחון גדול אחרי השואה והרגשה שאי אפשר להכחיד את העם היהודי ויש לו המשך בדמות הבנים שנולדים לנו, לניצולי השואה.

אריה נולד ב- 1968 וקיבל את שמו על שם אבא של אסתר. ושמו המלא הוא אריה קופל. היינו הורים צעירים לשני בנים. עובדים ועסוקים והחיים זרמו להם אבל למרות שהייתי שלם עם חיי ומרוצה מהם, הלב עוד היה עם אבא בפולין ואושרי לא היה שלם.

אבא הגיע ב – 1969 עם אשתו. עשר שנים אחרי.

חודשיים לפני שהגיע עברנו לכאן כי היינו צריכים דירה יותר גדולה. הרי הדירה שם היתה של 47 מטר ואנחנו היינו 4 נפשות ועוד אבא ואשתו. הם היו בהתחלה איתנו ורק אחר כך קיבלו דירה משלהם.

הפעם המשפחה נפרדה. אחותי ובעלה ושני ילדיהם היו גם הם בדרך לארץ אבל באיטליה הציעו להם אנשי הג'וינט לעבור לארצות הברית כי שם יוכל בעלה לעבוד במקצועו, הם השתכנעו ונשארו שם. אבא, שהיה איתם במחנה המעבר, לא היסס לרגע והגיע לארץ. האנטישמיות בפולין לא נפסקה עם סיום המלחמה וקיימת גם היום.

ב 1967 כשפה היתה מלחמת ששת הימים אבא עוד היה בפולין ואני בישראל, נוצרי אחד שמע שאבא רוצה לעלות לישראל ונעץ בו סכין באגן. איכשהו זה התאחה אבל כשהגיע לארץ לקחתי אותו לתל השומר ונשארה לו מהמקרה הזה צליעה קטנה ועוד טעם מריר מהאנטישמיות הפולנית.

אבא הגיע לארץ כבר כפנסיונר ולמד עברית באולפן. אבל עד הסוף דיבר חצי עברית וחצי אידיש וככה גם תיקשר עם הילדים.

מההלוואה שקיבל כעולה חדש פתח מכבסה וניקוי יבש לא רחוק מהבית שלנו. ואני? אני עזבתי את העבודה שלי ובאתי לעבוד איתו במכבסה כמו אז בימי ילדותי באננופול כשהייתי הולך עם אבא לכל מקום. בהתחלה העסק הצליח עד שנפתחו עוד מכבסות וגם הציוד התיישן, הוא עוד חשב להחליף את הציוד ועד גיל 84 היה מלא מרץ. כל בוקר היה במכבסה ולמרות שהתחיל להתעוור עוד היה עושה קניות, מבשל, אופה ועושה כל מה שלמד אצל סבתא עם אהבה גדולה לדגים כמובן. המאכלים והבישולים שלו היו לשם דבר וכך היה מקבל אותנו ואת הנכדים בכבוד מלכים. אבא ואני תמיד היינו מדברים על תקופת המלחמה. הוא הזכיר לי הרבה ממה שעבר עלינו שם והרבה פעמים חזרנו אל הסיפור ההוא כשהגרמני חזר מהגרופה שלו ותפס לי את היד. זה היה סיפור שהיינו נזכרים וחוזרים ונזכרים בו. אבא תמיד אמר: אתה זוכר? אתה זוכר? ולא רק הסיפור הזה. חזרנו ודיברנו על כל מה שעברנו במלחמה. תמיד אמר לי: תישאר צנוע ושלא יהיו לך עיניים גדולות. תזכור שפעם לא היה לנו אפילו לחם. אל תשאף לרכוש גדול. לא לזייל, אל תסתכל על אחרים. ותמיד אמר: תודה על מה שיש לנו, לא צריך יותר.

מטבעו היה דאגן גדול, אמר שיש פה הרבה תאונות וביקש שלא אלמד לנהוג. ואם נסענו למשפחה של אסתר היינו עוצרים ליד טלפון ציבורי ומודיעים לו שחזרנו, מפני שהיה לו טלפון ולנו עוד לא היה, כי ידענו שהוא כל הזמן דואג שחס וחלילה לא יקרה לנו משהו. המשיך לדאוג כאילו לא נגמרה המלחמה והוא הרי עבר גם את מלחמת העולם הראשונה וגם השנייה.

ב – 1984 חלה וכשגילינו את המחלה כבר היה מאוחר מדי והוא נפטר תוך שבועיים מסרטן בכבד. בימים האחרונים בקש רק שדני יבוא להלוויה שלו כי דני היה אז חייל בלבנון.

דני הגיע בסוף השבוע והלך לבקר אותנו וסיפר לנו בערב שסבא כבר לא מדבר. נסעתי אליו וכמובן שלא עזבתי אותו והייתי לצידו כאשר נפטר. היה לי מאד קשה. הקשר שלי לאבא הוא לא רק קשר של בן לאביו, זהו קשר שנבנה והתחזק בתוך מציאות נוראה במשך המלחמה, קשר שעבר דרך המוות, הקור והאבל, קשר שאיפשר לי לראות את אבא בעיניים אחרות ולהעריך ולהעריך אותו ואת כל מה שעשה למעננו.

במבט לאחור אני יודע ומרגיש שאבא היה גיבור גדול והצורה שהוא עבר את המלחמה ודאג לנו היא הגבורה הגדולה ביותר. לא תמיד צריך לרוץ עם רובה ביד, לא צריך להלחם פנים אל פנים עם האויב בכדי להיחשב לגיבור, תחושת האחריות והמסירות של אבא אלינו בזמן המלחמה היא גבורה לא פחות מרשימה. היו לאבא כמה וכמה פעמים אפשרות לדאוג רק לעצמו אבל הוא מעולם לא עזב אותנו – הילדים, נלחם על חיינו, על קיומנו וגם הנחיל לנו ערכים אנושיים שמנחים אותי כל חיי.

אני גאה מאד במשפחה שלנו. שני הבנים טובים ומוצלחים. דני הוא כלכלן, נשוי לאורית ויש להם ארבעה ילדים: עמית-משה, דביר, רועי ושני. אריה מנהל עסקים ורואה חשבון נשוי לשרון ויש להם שלושה ילדים: שגב, יובל ואביב יש להם משפחות טובות ולנו נכדים נהדרים. הם מאד משפחתיים וקשורים אחד לשני ואלינו.

שער רביעי:

לזכור ודבר לא לשכוח

נדר

אברהם שלונסקי

על דעת עיניי שראו את השכול

ועמסו זעקות על ליבי השחוח

על דעת רחמי שהורוני למחול

עד באו ימים שאיימו מלסלוח

נדרתי הנדר: לזכור את הכל

לזכור- ודבר לא לשכוח.

אני הצלחתי להגשים את החלום, לצאת בחיים מהתופת ולהגיע לארץ אבל היה לי ברור מהתחלה שאי אפשר פשוט להניח בצד את מה שהיה שם ולהתחיל מהתחלה כאילו לא היתה מלחמה ולא היתה שואה של היהודים.

בעקבות התחושה הזאת ידעתי שאני עומד לפעול בכמה כיוונים:

קודם כל לזכור ולהוקיר את אותם המעטים הנוצרים שעזרו לנו למרות שידעו שגזר דינם הוא מוות אם מעשיהם יוודעו לגרמנים.

ידעתי גם שבתוך המשפחה שלי לא יהיה קשר של שתיקה על התקופה ההיא. אני מאלה שמספרים, חוזרים ומספרים ומעבירים את החוויות שלי לילדי ממקור ראשון. וההחלטה האחרונה שלי היא להעביר את הסיפור שלי לכמה שיותר אנשים בכל מיני מסגרות.

אחרי כמה שנים בארץ שמעתי שיש מוסד שנקרא "יד ושם" והם, בין השאר, מעניקים את אות חסידי אומות העולם לאנשים שהצילו יהודים ופניתי אליהם.

ידעתי שנטלצ'ה של ליקוס עוד בחיים ועשיתי לה תעודת הוקרה כזאת מפני שאבא שלה הציל גם אותנו, גם את המשפחה של אושר ברנר וגם את גיתה לרר למרות שהיה עני מרוד וכמובן לא קיבל פרוטה מאיתנו. ידעתי עליה כי עוד בפולין אבא שמר איתה על קשר ועזר לה והיא גם קיבלה קצת כסף מארגון יהודי שם. כשביקרתי את אבא בשנת 1965, לפני שעלה לארץ, פגשתי אותה והיינו שולחים לה חבילות מהארץ כשבפולין לא היה כמעט כלום.

נתתי עדות ב"יד ושם" והיה צריך למלא שם המון טפסים וגם למצוא עדים נוצרים מאופוקה שיספרו איך הגרמנים הרגו את אבא ואמא של נטלצ'ה אבל עשיתי את כל התהליך כי זה היה חשוב לי.

רציתי לעשות את הכבוד הזה גם למשפחת יוג'ינסקי שלקחו אותי ואת אחותי בסירה שלהם לזביחוסט ושעזרו לנו במזון והסתירו אותנו אבל לא ידעתי אם מישהו מהמשפחה עוד חי.

בשנת 1994 נסענו בפעם הראשונה לפולין, אסתר, דני ואני. אריה היה חייל ולא יכול היה לבוא איתנו. פגשנו שם את נטלצ'ה, שקבלה אותנו מאד יפה, היינו בדירה שלה ובבית הקברות סיפרנו לה עלינו ושאלתי אותה האם היא יודעת אם מישהו ממשפחת יוג'ינסקי חי היא

סיפרה שרק בת אחת נשארה בחיים וגם ראינו אותה ואת בעלה כי הן היו חברות והיה ביניהם קשר.

באותו מסע היינו באנופול בבית הקברות, שמנו שם מצבה חדשה כי בית הקברות ממש ריק ויש שם רק מצבות שבורות. ניסינו לבקר בעוד מקומות הקשורים אלינו מהמלחמה והתאכזבנו. מינישוב לא נשאר כלום. אנופול היתה אז קטנה ועכשיו, בלי היהודים, עוד יותר קטנה. הרסו את המרכז ואת רוב העיר ונשארו מעט בתים. אפילו ראש העיר כשבא לישראל לביקור אמר: אתם, היהודים, תעזרו לנו לשקם את העיירה.

וכשחזרנו התחלתי לטפל בלהוציא גם לבת של משפחת יוג'נסקי תעודה של אות חסידי אומות עולם. ב"יד ושם" אמרו לי שעברו הרבה שנים מאז והבירוקרטיה תהיה מסובכת יותר ואכן היא היתה ארוכה. הם רצו כמה שיותר אינפורמציה ושגם אחותי תיתן עדות בעניין הזה אבל אמרתי שהיא היתה קטנה מדי ושאיני לוקח על עצמי לספר את הסיפור. היתה גם העדות הכתובה של אבא ואני לא התייאשתי גם כש"יד ושם" דחו את הבקשה שלנו. ערערתי כמה פעמים ולא ויתרתי כי מגיע לה בזכות משפחתה, לבסוף הצלחתי.

אחרי כל התהליך הזה היא היתה צריכה לנסוע לוורשה לקבל את התעודה. אבל היתה חולה בבית חולים ולא היתה לה אפשרות לנסוע. בוורשה ישנה מישהי קבועה שמחזיקה את תיק "יד ושם" והיא שמרה את הניירות ורק לאחרונה ב – 2009 כשנסעתי עם הצבא כעד המשלחת סידרתי ב"יד ושם" שאוכל להעביר לה את הניירות ולבצע שם את הטכס. אריה הוא קצין בצבא קבע והיה מועמד לנסוע עם משלחת צה"ל לפולין. במסגרת ההכנות לנסיעה הוא ראה שב"יד ושם" יש עדים מספרים ואמר: "גם אבא שלי היה שם" וכך הגיעו אלי מהצבא. כדי להיות בתפקיד עד הייתי צריך לנסוע לירושלים, בדקו את הסיפור שלי בעדויות שלהם ואישרו את נסיעתי כעד המשלחת.

ב – 2009 נסעתי במשלחת צבאית במסגרת "עדות במדים". אני הייתי עד והיו איתנו קצינים וגם הורים שכולים. גם אריה הצטרף כאחד מהקצינים, כך שיצא לנו לחוות את הנסיעה יחד. זהו מסע לא קל. הוא מתנהל משש בבוקר עד חצות הלילה, באוטובוס עם קצינים וקצינות במסע מתוכנן היטב. נוסעים לפי התכנית שהצבא מכין. עברנו בוורשה, בגטו, באנדרטה, כשכל המקומות האלה ידועים לי מאז שגרתי בוורשה אחרי המלחמה, הרי הסתובבתי שם ברחובות וידעתי מאיזה רחובות עשו את הגטו. נוסף לוורשה נסענו לקרקוב, מיידנק, אושוויץ

ולמחנות נוספים, היינו במחנות שהגרמנים השמידו, ראינו אנדרטאות, אבנים, פסי רכבת, ראינו מחנות משוחזרים, אבל מבחינתי אחד הרגעים המרגשים היה כשנסענו לקרשניק לבית הכנסת החדש והיפה שמארח משלחות נוער מישראל. נכנסנו כולנו לבית הכנסת הזה וקיבלנו הסבר על המבנה, על הגומחה הריקה שהיה בה פעם ארון הקודש, ומעט על קהילת קרשניק שהיתה קהילה קטנה אך מפוארת ומבוססת לפני המלחמה.

ושם, בבית הכנסת של קרשניק, קיבלה הבת של יוג'ינסקי את אות חסידי אומות עולם מ"יד ושם". זה היה מרגש מאד לכל המשלחת. היא התרגשה מאד ובכתה ואני סיפרתי, הסברתי ועניתי על שאלות. סיפרתי על החיים היהודיים שלי לפני המלחמה, וגם בזמן המלחמה, איך ברחתי ואיך ניצלתי ועל גבורתו של אבא.

הטכס היה מרגש מאד. כולנו, כל המאתיים איש הצטופפנו בבית הכנסת, שנשאר כמו שהוא ללא עיטורים וללא שיחזור. אני סיפרתי שם בקיצור את מה שעבר עלי והחיילים שאלו שאלות גם אותי וגם את כריסטינה ליפינסקה (בתו של יוג'ינסקי). בין השאר היא סיפרה פרטים שגם אני לא ידעתי כמו זה שהגרמנים באו לחפש את אלה שברחו ממחנה ינישוב כי הם תיארו לעצמם שאלה יברחו לשכנים ומכרים. כשנשאלה מדוע הם עזרו ליהודים אמרה שאבא שלי היה עוזר להם כשהם היו צריכים כסף, כי היו עניים במיוחד, ומבחינתם אנחנו היינו חברים לעבודה וידידים שעוזרים אחד לשני. אני יודע שהמשפחה הזאת הצילה אותנו וגם את אבא במזון שהיו נותנים לנו מפעם לפעם והרי שם, ברפת שלהם, אבא מצא אותי ואת אחותי רטובים וקפואים אחרי הבריחה מינישוב ומשם כבר היינו יחד והכל נראה אחרת. שאלו אותה אם היה לה תמיד זיקה ליהודים והיא אמרה שבשלב זה הם כבר ידעו על המחנות ועל גורל היהודים ורצו לחסוך את זה מאיתנו – הילדים, במיוחד כאשר ההורים היו חברים. מפקד המשלחת ריגש את כולם כשאמר שבעולם שבו נרצחו כל כך הרבה ילדים כשילדה עוזרת לילד להינצל, זה דבר גדול ועוד אמר: "כריסטינה ליפינסקה, אני מצדיע לך".

מבחינתי זה היה אחד משיאי המסע וסגירת מעגל חשוב בשבילי.

משם נסענו לנהר הוויסלה בערב דרך הגשר לקלצה שם הכינו החב"דניקים צהריים כשרים ומשם לקרקוב. למעשה במשך המסע לא נפגשים עם האוכלוסייה המקומית, כי הכל מתוכנן ומוכתב וזה שונה לגמרי מהמסע שעשיתי עם אסתר ודני.

שיא נוסף במסע היה הכניסה לאושוויץ נכנסנו ממש במצעד צבאי עם דגל ישראל המתנופף מעלינו כשאני צועד בראש יחד עם מפקד המסע ופתאום הוא קרא לי לעמוד לידו הודה לי והצדיע לי.

לא חלמתי שאזכה לכבוד כל כך גדול. המסע הזה כולו היה משמעותי וסימל בשבילי את הניצחון שלנו, השורדים, על המכונה הנאצית והאנטישמיות שבעולם ובמיוחד כשבני עומד לצידי.

אסתר מוסיפה:

*יצקא ת'א'ד סיפר אט אילדיט ו'אט א'נכדיט. את אה שהוא אפר האלה.
הואה ת'א'ד ה'יתה נ'אחת בח'י האשפה א'לנו.*

לילדים שלנו סיפרתי תמיד. דני גדל על הסיפורים האלה, הוא מבין אידיש ופולנית וגם תמיד היה מוכן לשמוע עוד ועוד, אריה פחות כילד אבל במסע הקצינים לפולין הוא היה איתי והיה מעורב בכל הסיפורים.

עכשיו אני מעביר את הסיפור גם לדור הבא.

זה התחיל מכך שהדלקתי משואה בטכס יום הזיכרון בבית הספר של שגב (הבן של אריה). הנכד התרגש מאד, הציג אותי: "זה סבא שלי ניצול שואה", ואז היה כל הטכס המסורתי "אני...מדליק משואה זו" וכו' לפני כל בית הספר. דיברנו עם המורות והתברר שחלק גדול מהמורות הן דור שני לניצולי שואה ואחר כך הזמינו אותי להרצות בכיתה של הנכד. הילדים ישבו בשקט, סיפרתי את הסיפור שלי והם כתבו במחשבים עלי. ואחר כך כתבו לי על ההתרשמות שלהם וציירו לי ציורים.

בנוסף היה מבצע של הצבא להגיע לבתים של ניצולי שואה ולהגיש להם פרח ביום השואה. הגיע לכאן קצין גבוה מחיל קשר, דברנו על מה שעבר עלי בשואה, ויתכן והוא סיפר עלי הלאה כי הזמינו אותי להרצות בבסיס שלהם. ועוד פעם ביקשו שאבוא.

גם עכשיו אני עדיין כותב עדות. מדברים כל הזמן על המספר שישה מיליון אבל ב"יד ושם" עדיין אין להם שמות של שישה מיליון, חסרים להם שמות אז אני נזכר כל פעם בעוד מישהו, גם מהמשפחה שלי וגם מהעיירה, הרי הכרתי את כולם. בינתיים רשמתי 20 איש מהמשפחה.

כשאבא היה חי והיינו מעלים זיכרונות "משם" והיינו נזכרים, מי הרג את ההוא? מתי רצחו את זה? גם עכשיו כשאני לא יכול להירדם אני שוכב במיטה ונזכר בעוד ועוד מיקרים, באלה שנרצחו ביער אלה שנהרגו על ידי הפרטיזנים או הפולנים, אלה שנלקחו למחנות ולא חזרו. חלקן משפחות רחוקות יותר אבל עדיין חלק מהמשפחה. וכך עוד כמה וכמה מקרים מתווספים לרשימה שלי. אלה שרימו את היהודים ואחרי שקבלו כסף הרגו את כל המשפחה. הסיפורים רודפים אחרי. למשל, הסיפור של משפחת חיל, קרובים של אושר ברנר, שהעסק שלהם הרוויח יפה כי הם עסקו בכל הקשור לפירזול הסוסים והעגלות. המשפחה התחבאה אצל משפחה פולנית באסם, ואחרי ששילמו להם הרבה כסף הנוצרי חיסל את כל המשפחה. בת אחת הטביעו בנהר. בת אחרת נרצחה על ידי קילשון, הבן הפצוע שנלקח לאננופול וצעק כל הדרך: "תן לי לחיות" ונרצח. אחרי המלחמה אבא שלי עשה להם משפט בלובלין והוא קיבל כמה שנים בכלא. הסיפורים האלה לא מרפים ואסור שירפו כי הזיכרון הזה חייב להמשיך הלאה אל הדורות הבאים.

אני נזכר בדברים נוספים כמו שמות הילדים של דודים ודודות, שמות שחוזרים אלי שוב ושוב. כל דוד היו לו 4-5 ילדים וכולם נספו. אני משנן את שמותיהם כדי שלא יישכחו. הרי לא נשארו הרבה מהעיר שלנו.

בכל אננופול אולי היו 2-3 אנשים שעזרו לנו היתר היו אנטישמיים כמו כל הפולנים. כשהייתי עם אסתר בקרקוב ראינו מדבקות חדשות של השנים האחרונות שכתוב עליהן: יהודים החוצה. וכשהמשכנו לאננופול ורצינו לישון שם לא נתנו לנו. מכל יהודי אננופול, 1622 במספר, ניצלו 90 אחרי המלחמה רובם ברחו לרוסיה או לארצות אחרות והם הולכים ומתמעטים. אנחנו המשפחה היחידה שניצלה אחרי שנשארה באזור אננופול במהלך המלחמה. אנחנו עושים אזכרה כל שנה. פעם היינו עושים אזכרות גדולות באולם בית ציוני אמריקה והיום בקושי מגיעים כמה לבית הקברות. עושים קדיש וזהו. ולפעמים באים גם הדור השני והשלישי. הבנים שלנו, בכל אופן, מגיעים לאזכרות.

כנראה שהמזל שלי היה שתמיד הייתי ה"זנב" של אבא, ככה קראו לי בעיירה, למדתי להסתדר ופיתחתי חושים חדים שעזרו לי או שהיה פה גם עניין של נס כי ילדים שסתם הסתובבו הרגו

מיד ואני תמיד ידעתי לאן לברוח. אנשים שהכרתי החביאו אותי לכמה דקות או ימים, הייתי צריך להיות כל הזמן בתנועה, לברוח לחשוב על הצעד הבא, לקחו אותי לכמה שעות ופתאום אמרו תלך לאחר. שום דבר לא היה בטוח.

המציאות שלנו היתה לשכב על האדמה ועל אבנים, לקבל חתיכת לחם יבש או תפוח אדמה, להיות תלוי ברחמי אנשים או בטוב ליבם או במצפונם ולא לדעת מה ילד יום. היתה אישה אחת שביד אחת נתנה לנו פרוסת לחם וביד שניה הלשינה עלינו. היא גרה בדרך מאננופול לאופוקה שאלה את אבא איפה אתם גרים והוא אמר לה שבהרים ליד הנהר ואנחנו בכלל לא היינו שם אבל היא שלחה לשם אנשים לתפוס אותנו.

היתה הבריחה התמידיה הזאת ממקום למקום ורצינו כבר למות רק שיהיה מוות קל. בגדים לא היו לנו. וכשכבר היו לנו כמה בגדים, גנבו לנו אותם. סך הכל כולם היו צריכים לשרוד. הלחם היה כמו חלום. הרעב – תמידי. ומעל לכל חוסר הידיעה מתי כל זה ייגמר.

קשה להשתחרר מכל זאת ומטרתי שלעולם לא תישכח השואה. אני לא יודע אם העולם מפק את הלקח מהשואה אבל העם שלנו בודאי חייב לזכור זאת תמיד.

אלו הם חיי עד כה. חלק מהם לא היה בשליטתי ומרגע שיכולתי אני מנווט אותם אל המטרות שהצבתי לעצמי ומצליח.